

Contexte de gen: roluri, drepturi și mișcări ale femeilor din România la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX

Theodora-Eliza Văcărescu*

Universitatea din București

Abstract: *This article functions as a gender context for women's participation, work and contribution to some of the sociological research and social interventions during the 1920s and the 1930s in Romania. Women and men that took part in the sociological monographic campaigns, in the royal student teams of the 1934-1938, and in the commanders' schools within the Social Service in 1938-1939 – all coordinated by Dimitrie Gusti – did not benefit from the same civil provisions, did not have the same political rights, did not share the same social roles, and could not profit from the same professional and personal models and opportunities. In this paper I explore the main aspects concerning the social, legal, and political conditions affecting women's lives and activities during the last decades of the nineteenth century and the first decades of the twentieth. I offer possible answers to such questions as: Which were the dominant gender roles and expectations before and after WWI? What were the parameters of the negotiation space used by women who fit only partially their pre-defined roles? What educational and professional opportunities existed for women? Which were the main attempts at social change and even contestation of the patriarchal order initiated and carried out by women's organizations? What arguments and strategies did women's movements mobilized for promoting their civil and political emancipation objectives?*

Keywords: women's history; history of women's movements; women's rights; feminism; pre- and interwar Romania; Bucharest Sociological School.

Cuvinte-cheie: istoria femeilor; istoria mișcărilor femeilor; drepturile femeilor; feminism, România ante-și interbelică.

[...] *Nemărginita osebire, apriga acea linie de despărțire, distanța aceea care se produce între fiii și fiucele noastre prin aceea că feciorii, prin îndelunga petrecere pe la școale și în străinătate, prin aruncarea lor în zgomotoasele valuri ale lumii, prin necurmata conversațiune cu toate clasele societății și cu cele mai felurite caractere de oameni, își câștigă preste tot o istețime, o rutină, o bogăție de idei și cunoștințe pe care surorile lor, în strâmtul cerc al casei, rămân cu totul depărtate și înstrăinate.*
(Gheorghe Barițiu, 1853)

În ce e de necontestat că a întrecut-o bărbatul pe femeie totdeauna e forța musculară[...]. Conducerea prin judecată, deci, a rămas femeii, care trebuie să combine astfel încât să nu dea naștere la tulburări din care rezultă mai totdeauna nota dominantă a felului de ocârmuire bărbătească. Revoltă, bătaie. Să credem că cu cât se va mări cercul femeiesc în state, cu atât va cădea tendința războaielor care caracterizează starea încă atât de barbară a stăpânilor noștri.
(Adela Xenopol, 1896)

Cauza feminismului va triumfa.
(Eugenia de Reuss-Ianculescu, 1912)

* Universitatea din București, Facultatea de Jurnalism și Științele Comunicării, Departamentul de Antropologie culturală și comunicare, Bd. Iuliu Maniu 1-3, Complex Leu, Corp A, et. 6, sector 6, București, România. E-mail: theoeliza@yahoo.com.

Introducere

Acest articol funcționează ca un context general din punctul de vedere al categoriei genului pentru participarea, munca și contribuțiile unor femei la unele dintre cercetările sociologice și intervențiile sociale din anii '20 și '30 ai secolului trecut. Studentele și studenții care au luat parte la Seminarul de sociologie din cadrul Facultății de Filozofie și Litere de la Universitatea din București, tinerii și tinerele cercetătoare care au petrecut câteva săptămâni pe an în sate pentru a face cercetări monografice, studentele și studenții, absolventele și absolvenții care au participat la echipele studențești regale din anii 1934-1938 și la școlile de comandanți și comandante ale Serviciului Social din 1938-1939 nu beneficiau de aceleași prevederi civile, nu aveau aceleași drepturi politice, nu se încadrau în aceleași roluri sociale, nu puteau profita de aceleași modele și oportunități profesionale și personale. Desigur, lista diferențelor ar putea continua la nesfârșit, așa cum s-ar putea face liste de diferențe și între studenții și absolvenții bărbați încadrați în activitățile școlii gustiene, dintre care cele legate de clasă și etnie sunt în mod special relevante. Însă acestea erau comune și femeilor, și bărbaților de alte etnii, de exemplu, și constituie alte axe ale diferențelor și inegalităților, la care voi face referire mai ales acolo unde se intersectează sau paralelizează diferențele de gen.

Așadar, voi stabili câteva repere ale condițiilor sociale, juridice și politice ale vieților și activităților femeilor în ultima parte a secolului al XIX-lea și prima parte a secolului trecut. Voi oferi, pe scurt, posibile răspunsuri la întrebări precum: Care erau rolurile de gen dominante înainte și după Primul Război Mondial în România? De ce spațiu de negociere beneficiau femeile care se încadrau numai parțial în rolurile prestabilite? Cum erau definiți/te cetățenii-bărbați și non-cetățenele-femei? Care erau oportunitățile educaționale și profesionale ale femeilor? Ce demersuri de schimbare socială și chiar de contestare a ordinii patriarhale au inițiat și desfășurat diversele organizații de femei? Ce argumente și strategii au mobilizat mișcările fe-

meilor pentru a-și promova obiectivele de emancipare civilă și politică?

Pentru a scrie, chiar și numai schematic, despre (unele) roluri, drepturi, experiențe și aspirații ale femeilor din România în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului XX ar trebui clarificate utilizările câtorva concepte: Cum este construită narațiunea istorică despre rolurile, drepturile, experiențele și aspirațiile femeilor și cum trebuie „citite”/înțelese acestea? Ce arie de includere are categoria „femei” și, mai ales, ce tipuri de excludere implică? Ce se înțelege prin „România” la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX?

În primul rând, trebuie precizat faptul că prezentarea rolurilor, drepturilor și mișcărilor femeilor pe care o realizez în această parte este una sumară și, inevitabil, parțială. Ca orice întreprindere istorică, și aceasta este influențată de interesele și ideologiile persoanelor care s-au ocupat de acest domeniu, de momentul politic în care au fost realizate studiile, ca și de (in)accesibilitatea surselor. În plus, fiind vorba despre un domeniu care – cu foarte puține excepții – de-abia în ultimii ani a început să fie cercetat, studiile și colecțiile de documente sunt încă limitate atât ca acoperire, cât și ca abordare teoretic-conceptuală. De exemplu, nu există nici un studiu critic-analitic general al mișcărilor femeilor din provinciile locuite de români și din România Mare. Există însă câteva studii parțiale (Cheșchebec, 2000; Miroiu și Bucur, 2002; Cosma, 2002; Cosma și Țărău, 2002; Ciupală, 2003; Miroiu, 2004) și o colecție consistentă de documente despre „chestiunea femeii” și „mișcarea de femei din România” prefațată de două studii introductive care mai curând jalonează terenul decât abordează critic-analitic diversele organizații, activități, inițiative și publicații ale femeilor implicate în mișcările de schimbare socială și feministe din provinciile românești și din România în secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX (Mihăilescu, 2001, 2002, 2004, 2006). Excepțiile menționate mai sus se referă la două volume de studii realizate la mijlocul anilor '70 ai secolului trecut, cu ocazia Anului

Internațional al Femeilor, în 1975 (Georgescu și Georgescu, 1975; Câncea, 1976). Chiar dacă este sensibilă perspectiva ideologică din care au fost concepute aceste studii, cel puțin unul dintre ele (cel al Paraschivei Câncea) reprezintă o contribuție semnificativă la istoria femeilor și a mișcărilor de emancipare din România.

În al doilea rând, am ales să utilizez pluralul „femei” (poate ar fi fost mai potrivit „unele femei”) pentru a sublinia faptul că nu există un singur tip de experiență specifică tuturor femeilor nici dacă acestea trăiesc în același spațiu geografic, politic, social și cultural la un moment dat și cu atât mai puțin dacă este vorba despre spații și momente diferite. Din această perspectivă, utilizarea singularului „femeie”, sau chiar singularul articulat hotărât „femeia”, ar risca să generalizeze și să esențializeze diversele și variabilele roluri, experiențe și aspirații ale femeilor. Totuși trebuie insistat asupra faptului că există întotdeauna femei (ca, de altfel, și bărbați) ale căror experiențe, nevoi și vieți nu sunt incluse în narațiunea istorică produsă. De pildă, cele mai multe dintre studiile și documentele pe care le am la dispoziție acordă atenție și sunt realizate din perspectiva femeilor din clasele superioară și mijlocie; experiențele și viețile femeilor din clasa de jos, ale celor din mediul rural, sau ale celor de alte etnii decât cea română sunt numai indirect tratate, în general ca „obiecte” ale activităților asociațiilor și societăților filantropice și de ocrotire și asistență socială înființate și conduse de femei din aristocrație și burghezie.

În al treilea rând, entitatea statală și administrativă recunoscută sub denumirea de „România” în prima parte a perioadei la care mă refer diferă de cea desemnată prin același nume în a doua parte a perioadei. Apariția statelor „naționale” și procesele de construcție națională arată, pe de o parte, absența unei unități culturale și sociale și, cu atât mai puțin a uneia legislative și politice și, pe de altă parte, dinamica fundamentală de creare a unei unități din toate aceste perspective. Așadar, de-a lungul perioadei pe care o am în vedere, există diferențe importante inclusiv din punctul de vedere al categoriei genului, dar și încercări repetate de construire a unei unități ad-

ministrativ-legale și a unei conștiințe naționale, mobilizând în acest sens și idei și aranjament de gen. Mă voi referi la specificitățile de gen din provinciile locuite (și) de români și voi preciza, acolo unde este necesar, aspectele diferite și pe cele similare.

Istoria femeilor – o carte cu pagini albe

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea femeile nu puteau urma studii universitare în provinciile locuite de români. Până în 1920 femeile din Țara Românească și Moldova nu aveau dreptul de a fi avocate (Câncea, 1976, 74-76). Până în 1932 femeile căsătorite din România nu puteau deține proprietăți, nu puteau încheia contracte, nu se puteau prezenta în instanță și nu puteau îndeplini rolul de tutore pentru copiii lor („Legea dezrobirii noastre civile”, 1932). Până în 1946 femeile din România nu erau cetățene: nu aveau dreptul de a vota în alegerile parlamentare, nu puteau fi alese în parlament, nu puteau conduce ministere. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX, organizațiile femeilor din teritoriile locuite de români au pledat pentru emanciparea civilă și politică a femeilor: pentru acces la educație, la muncă, la diverse profesii din care femeile erau excluse, pentru dreptul de a vota și de a fi alese în forurile administrative și legislative. Mai ales din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, demersurile mișcărilor femeilor și feministe au devenit din ce în ce mai intense și vizibile, prin asociații cu participare foarte largă, legături interregionale, naționale și internaționale, petiții și memorii adresate ministerelor și parlamentului, conferințe publice, nenumărate publicații periodice și serii de articole în presa centrală și locală¹. Discursurile revendicative ale femeilor și ale organizațiilor femeilor implicate în mișcările de emancipare au fost diferite și au mobilizat diverse strategii, uneori partinic-ideologice, dar cel mai adesea naționale și de construcție națională. Organizațiile femeilor din România au avut legături cu organizații similare din alte țări și au făcut parte din organizații internaționale ale

femeilor (Mihăilescu, 2002, 47-54; Mihăilescu, 2006, 81-92).

Discursul istoriografic dominant din România nu a inclus în zonele de interes cercetarea mișcărilor de emancipare ale femeilor din provinciile locuite de români și din România. Așa cum am menționat mai sus, au existat câteva studii asupra demersurilor de emancipare ale femeilor înainte de 1990, iar în următoarea decadă nu am găsit studii relevante. Cele câteva cercetări și republicări de documente și scrieri ale femeilor, apărute între 2002 și 2006, reprezintă o contribuție importantă, însă multitudinea activităților și a publicațiilor femeilor nu este nici pe departe acoperită de studiile existente – deci așteaptă să fie „descoperită”. Mai mult, în nici una dintre antologiile de studii în limba engleză asupra istoriei femeilor, a mișcărilor femeilor și feminismelor din perspectivă „internațională”, din ultimele două decenii nu este inclus un studiu asupra femeilor sau a mișcărilor femeilor din România (Offen, 1991; Bock și James, 1992; Smith, 2000; Davidoff, McClelland și Varikas, 2000; Paletschek și Pietrow-Ennker, 2004; Meade și Wiesner-Hanks, 2004; Simonton, 2006; Offen, 2010 etc.)². Cu atât mai puțin sunt incluse viețile, experiențele și activitățile de schimbare socială ale femeilor din România în volumele de autoare care tratează mișcările femeilor și feminismele europene (Offen, 2000; Bock, 2002; Fuchs și Thompson, 2005). Desigur, această „excludere” poate fi pusă parțial pe seama lipsei de cercetări despre România, dar poate fi văzută și ca o tendință mai largă de generalizare a fenomenelor istorice, sociale și politice pentru regiuni vaste și eterogene care se încadrează mai curând în categoriile „periferie” sau „semiperiferie” într-un sistem economic (inclusiv cel de economie a cunoașterii) global, pentru care Europa de Est este un bun exemplu. De pildă, în introducerea unuia dintre volume, deși se precizează faptul că „această carte nu acoperă în întregime mișcările europene de emancipare a femeilor”, selecția realizată „va trebui să le reprezinte și pe acelea care nu au fost tratate aici” (Paletschek și Pietrow-Ennker, 2004, 4).

O excepție remarcabilă este studiul Roxanei Cheșchebec, publicat într-o colecție de articole în limba engleză, editată însă de trei istorice din Austria, în care autoarea realizează o istorie organizațională a mișcării femeilor din România, oferind repere pentru perioada cuprinsă între 1880 și 1940 (Cheșchebec, 2006, 439-455). Și Cheșchebec remarcă în introducerea studiului faptul că „istoria femeilor în general și istoria mișcării femeilor române în mod special continuă să rămână unul dintre aspectele cele mai puțin cercetate și cele mai ignorate în cadrul discursului istoric dominant din România” (Cheșchebec, 2006, 439).

Mișcări ale femeilor: revendicări și abordări teoretice

Deși au existat demersuri și publicații critice și revendicative și înainte, periodizarea cea mai cunoscută a istoriei mișcărilor femeilor plasează începutul unor mișcări organizate ale femeilor din Europa și America de Nord la mijlocul secolului al XIX-lea și identifică „finalul” acestui „prim val” al feminismului o dată cu cel de-al Doilea Război Mondial. Printre acțiunile și publicațiile precursore primului val al feminismului trebuie menționate cele ale Christinei de Pizan la începutul secolului al XV-lea, ale lui Olympe de Gouges în timpul Revoluției franceze și ale lui Mary Wollstonecraft la sfârșitul secolului al XVIII-lea (Pizan, 1405; Gouges, 1791; Wollstonecraft, 1792). Apariția și răspândirea globală a unor mișcări revendicative organizate ale femeilor este legată de contexte sociale, economice și politice: pe de o parte articularea din ce în ce mai accentuată și mai răspândită în secolul al XVI-II-lea a unor idei și politici care predeterminau femeile (albe, din clasele de mijloc și superioare) și rolurile lor la viață domestică, limitându-le la spațiul privat³ și, pe de altă parte, diversele revoluții și mișcări sociale – industriale, democratice, de construcție națională și aboliționiste (Fuchs și Thompson, 2005; Offen, 2004; Bock, 2002 etc.). De remarcat ar fi faptul că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, deși au existat demersuri vizibile și organizate de a obține drep-

tul la vot al femeilor, numai o minoritate a organizațiilor femeilor avea ca obiectiv principal extinderea sufragiului pentru a include și femeile; cele mai multe organizații europene aveau în vedere obținerea de drepturi egale pentru femei în cadrul familiei, în accesul la educație și muncă sau în sistemul de organizare a proprietății. Așadar, mișcările femeilor – care au inclus și bărbați – au încercat să amelioreze condițiile de viață ale femeilor din punct de vedere economic, cultural, social și politic atât în comparație cu condițiile lor tradiționale, cât și în comparație și în relație cu bărbații (Bock, 2002, 116).

Câteva reperi istorice și conceptuale ale mișcărilor vest-europene și nord-americane ale femeilor includ demersurile și publicațiile Harrietei Taylor și ale lui John Stuart Mill în Marea Britanie (Taylor, 1851; Mill, 1869) și Convenția de la Seneca Falls din anul 1848 din Statele Unite, cu celebra *Declaration of Sentiments* printre ale cărei autoare au fost Elizabeth Cady Stanton și Lucretia Coffin Mott. Este de remarcat că mișcările de emancipare europene, americane și extensiile lor în colonii, deși vorbeau în numele unei categorii general oprimate, subjugate și aservite – „femeia” – de către „bărbat”, cel mai adesea nu numai că nu includeau în această categorie femeile de culoare sau femeile muncitoare, dar uneori chiar utilizau argumente rasiste și clasiste pentru a justifica urgența acordării drepturilor egale pentru femei (-le albe, din clasa de mijloc)⁴.

În istoriografia mișcărilor femeilor și feminismelor au fost discutate și identificate mai multe tipuri de argumente utilizate de organizațiile de femei pentru a justifica egalitatea femeilor din punct de vedere social, economic și politic. Una dintre cele mai cunoscute distincții (desigur, reductive, dar, așa cum arată autoarea în texte ulterioare, realizată în scopuri euristice) îi aparține istoricei Karen Offen, care a identificat două direcții de argumentare în cadrul discursurilor revendicative ale primului val al feminismului: cea relațională și cea individualistă. Strategiile feministe relaționale justificau necesitatea drepturilor egale în virtutea eforturilor, a griii și a muncii femeilor pentru ceilalți, atât

în cadrul privat al familiei, cât și în cel public, al societății. În cadrul strategiilor individualiste, persoanele care cereau drepturi egale pentru femei justificau aceasta prin drepturi general umane. Astfel, strategiile relaționale subliniau diferențele dintre bărbați și femei, în timp ce strategiile individualiste ignorau (parțial sau total) diferențele de gen și privilegiau egalitatea:

„Din punct de vedere istoric, argumentele din cadrul tradiției feministe relaționale au propus o viziune bazată pe gen, dar egalitară, a organizării sociale. Acestea au subliniat preeminența cuplului bărbat-femeie, complementar și nonierarhic, ca unitate de bază a societății, în timp ce argumentele individualiste au postulat individul, indiferent de sex sau gen, ca unitate de bază. Feminismul relaționist a justificat drepturile femeilor ca femei (definite fundamental prin capacitățile lor de a purta și/sau a îngriji copiii) în relație cu bărbații. [...] Tradiția feministă individualistă de argumentare a subliniat conceptele mai abstracte de drepturi umane individuale și a insistat asupra căutării independenței personale (sau a autonomiei) în toate aspectele vieții, în același timp subestimând, condamnând sau respingând drept nesemnificative toate rolurile definite social și minimalizând discuțiile legate de calități sau contribuții bazate pe sex, inclusiv cele legate de maternitate și de responsabilitățile care decurg din aceasta” (Offen, 1988, 135-136, trad. a.).

Distincția dezvoltată de Offen este în același timp utilă și primejdioasă. Este utilă pentru că încearcă să depășească mai vechea dezbateră despre specificul mișcărilor continental europene, care ar fi subliniat diferența, și cel al mișcărilor anglo-americane, care ar fi mers pe egalitate. Însă această dezbateră între egalitate versus diferență, așa cum am arătat în subcapitolul anterior, ar fi fost, pe de o parte, irelevantă pentru femeile (și cei câțiva bărbați) angajate(ți) în mișcările de emancipare de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX și, pe de altă parte, reductivă și simplificatoare. Mișcările femeilor din diverse zone geopolitice au folosit ambele strategii, în funcție de contextul social, cultural și politic și de necesitățile dez-

baterilor din momentul respectiv. Delimitarea instaurată de Offen a fost criticată din mai multe perspective, printre care și pentru faptul că stabilește categorii dihotomice, care fixează în mod artificial o serie de strategii care au funcționat împreună și concomitent, nu separat și distinct și, mai mult, care nu pot fi evaluate în termeni de „etic” versus „rațional” sau „tradițional” versus „radical” în afara contextelor utilizării și a efectelor produse⁵.

În România, de exemplu, din documentele pe care le-am parcurs, deși pare a fi predominat, strategiile diferențelor dintre femei și bărbați și valorizarea calităților specifice femeilor, mai ales cele legate de rolul lor de „îngrijitoare” și de „educatoare” ale familiei și națiunii, au existat, mai ales în dezbaterile despre accesul la educație și muncă pentru fete și femei, și argumente care se încadrează în feminismul „individualist”, care pledau deci pentru dezvoltare individuală și autonomie economică. De exemplu, în 1837, Ion Heliade Rădulescu justifică înființarea revistei sale denumite *Curier de ambe sexe* prin includerea drepturilor femeilor (cel puțin a celor culturale) în drepturile general umane: „A trebuit însă să se ia în băgare de seamă că jumătate din omenirea contemporană este de sexul cel frumos; și deosebit că și ea poate să-și reclame în soțietate drepturile de om atingătoare la felul său [...]” (Rădulescu, 1837, 55). Este însă relevant pentru discuția utilității dihotomiei stabilite de Offen faptul că nu se poate distinge în mod absolut între o argumentare de tip individualist și una de tip relațional – deși este evident argumentul „individualist” din citatul de mai sus, există și o componentă „relațională”, prin definirea „sexului frumos” ca „deosebit” și a drepturilor „de om” ca „atingătoare în felul său”.

Începuturile mișcărilor femeilor în „România”: educație

Ca și în alte părți, primele demersuri ale unor grupuri de femei române în sfera „publică” au avut o orientare filantropică și au combinat, discursiv și acțional, necesități de instrucție pentru copii (mai ales fete) săraci cu necesități de pro-

pagare și menținere a unei conștiințe naționale și ortodoxe prin educație. De pildă, prima organizație a femeilor române identificată de istorica Ștefania Mihăilescu este Societatea Femeilor Române din Buda, înființată în 1815, cu scopul „de a contribui [...] pentru susținerea școlilor greco-orientale românești din capitala țării ungurești” (Mureșianu, 1926, 23). O altă organizație, Reuniunea Femeilor Române din Brașov, a fost fondată în 1850 cu justificarea – așa cum reiese din procesul verbal al ședinței de înființare – că decurge din „dorința tuturor femeilor române de a se interesa de creșterea fetițelor române și de a ajuta după putință orfanele martirilor națiunii noastre, celor ce au căzut jertfă în revoluțiunea maghiaro-transilvană din anii 1848-1849” (Nicolau, 1953, 60). În anii următori, Reuniunea a reușit să înființeze școli pentru fete în mai multe orașe din Transilvania: Brașov, Blaj, Sibiu, Câmpeni etc. („Primii ani de organizație și creștere a Reuniunii [Femeilor Române din Brașov] (1850-1855)”, 1926, 55-56).

Și diverse alte demersuri individuale și/sau colective, atât ale femeilor, cât și ale câtorva bărbați din teritoriile locuite de români, au avut ca scop obținerea accesului și a resurselor necesare pentru educația și instrucția fetelor și a femeilor. Trei cazuri semnificative din anii '60 și '70 ai secolului al XIX-lea sunt cele ale lui Gheorghe Barițiu, Sofiei Cocea și Constanței Dunca-Schiau. Argumentele aduse atât de bărbați, cât și de femei, pentru necesitatea imperioasă a educației fetelor par, la prima vedere, a se încadra în rolurile tradiționale ale femeilor, de bune soții și mame, însă cu un „supliment” de pregătire oferit de urmarea unei școli. Totuși se pot identifica și unele critici, chiar și indirecte, ale diferențelor de rol și șanse între femei și bărbați și susținerea unui „echilibru” și a unei „drepte cumpene”, cel puțin în ceea ce privește „creșterea și cultura”. De exemplu, Gheorghe Barițiu, deși insista asupra „celor două calități femeiești pe care trebuie să le aibă împărăteasa, ca și servitoarea”, subliniază „nemărginita osebire”, „apriga linie de despărțire”, „distanța” dintre șansele la educație și dezvoltare personală ale bărbaților față de femei.

„Erau niște timpuri, și acelea n-au trecut așa de demult, când mai mulți din noi nu sufeream ca fetițele noastre să învețe măcar a citi și a scrie cât de puțin, pentru că, ziceam noi pe atunci, femeile care știu scrie cad în mai multe feluri de ispite. [...] Femeile noastre până acum își luară în partea cea mai mare a lor numai o creștere în familie; o creștere simplă, din care însă frica lui Dumnezeu, păzirea onestității (cinstei) și hărnicia economică trebuia să facă părțile de frunte, pentru că fetițele noastre erau menite a fi numai mame și stăpâne în casă, iară alt nimic. Și adică ce mai trebuia noi să facem din femeile noastre? Vă mai spun o dată că până acum era destul și atâta și vă mai adaug că a fi *mamă* înțeleaptă și bună și cârmuitoare harnică a casei sunt cele două calități femeiești pe care trebuie să le aibă împărăteasa, ca și servitoarea. [...] Este de prisos a arăta aici cu mai multe cuvinte nemărginita osebite, apriga acea linie de despărțire, distanța aceea care se produce între fiii și fiicele noastre prin aceea că feciorii, prin îndelunga petrecere pe la școale și în străinătate, prin aruncarea lor în zgomotoasele valuri ale lumii, prin necurmată conversațiune cu toate clasele societății și cu cele mai felurite caractere de oameni, își câștigă preste tot o istețime, o rutină, o bogăție de idei și cunoștințe pe care surorile lor, în strâmtul cerc al casei, rămân cu totul depărtate și înstrăinate. De aici și mai vârtos de aici urmează apoi în căsătorii o mulțime de neînvoieli și nedumeriri. [...] [U]rmează neapărat că noi avem cea mai mare, cea mai sfântă și neapărată trebuință ca să grăbim a aduce cât mai curând în echilibru, în cumpănă dreaptă creșterea și cultura fiicelor cu creșterea și cultura fiilor noștri” (Barițiu, 1853, 54).

În 1859, Sofia Cocea, într-o lungă scrisoare adresată „damelor române”, face o pledoarie pentru participarea femeilor române, în special a celor bogate, dar și a celor „care au puțin”, la eforturile de creare de școli pentru fete în mediile urban și rural. Este în primul rând de remarcat faptul că genul și „națiunea”/etnia se intersectează pentru a crea identitatea de interese și scopuri și pentru a deschide posibilitatea colaborării. Argumentele lui Cocea nu sunt însă construite pentru a convinge societatea, în gene-

ral, de necesitatea și utilitatea educației fetelor, acestea par deja că fac parte din locurile comune ale discursului, ba, mai mult, „datoria” față de educația fetelor – care, bineînțeles, înseamnă (și) „simțământ național”, „moralitate”, dar și „idei ale lumii civilizate” – este valorizată în aceeași măsură cu datoria bărbaților de a „apăra țara de dușmani”. Așadar, din nou, la un prim nivel de lectură pare a exista o dihotomie între rolurile bărbaților (apărători ai națiunii) și ale femeilor (educatoare ale națiunii), însă citindu-le în contextul social, cultural și politic, mecanismele argumentative folosite de Sofia Cocea funcționează cel puțin ambiguu, dacă nu subversiv. Astfel, în primul rând, ea consideră educația femeilor ca pe o chestiune deja acceptată și, în al doilea rând, valorizează în mod egal contribuțiile (diferite) ale femeilor și bărbaților la bunăstarea națiunii.

„Doamnele mele!

[M]ă adresez vouă celor de *un sânge și de un sex* cu mine. [...] A sosit timpul să facem și noi ceva pentru țară; astăzi când nu este iertat nici unui român de a ședea în nelucrare, când pentru a *înălța edificiul naționalității noastre*, se simte nevoia de atâtea brațe [...] Zicând cineva, națiunea nu înțelege prin acest cuvânt numai pe bărbații unei țări, nu; corespondentul din Focșani a spus-o, *femeile sunt dreapta jumătate a oricărei națiuni*. Muma-patrie cere dar de la fiice ca și de la fii tributul său. Orice româncă va jertfi negreșit cu multă plăcere câțiva galbeni pentru țara sa; ba încă atât e de mare încrederea mea în patriotismul sexului femeiesc, încât speriez că damele vor fi cele întâi care vor deșerta pungile pe altarul patriei. [...] Patria astăzi are trebuință de armie, de bani și de școli. Noi nu ne putem înrola în miliție [...]; să nu cedăm însă nimănui dritul scump de a da României școli, institute de educațiune și case de binefaceri. [...] A compatrioților noștri datorie e de a apăra țara de dușmani; a noastră o altă datorie, nu mai puțin sfântă, aceea de a nu lăsa loc corupțiunii să treacă în generațiunile viitoare; a noastră e misiunea de a face să se lățească din ce în ce *simțământul național*, moralitatea și *ideile lumii civilizate*. [...] Ce fală ar fi pentru sexul nostru, când cu

cheltuiala damelor române, s-ar ridica deodată ca prin magie școli elementare de fete prin toate orașele, târgușoarele și satele din țară!” (Cocea (Chrisoscoleu), 1859, 60-61, subl. a.).

Textul Constanței Dunca-Schiau articulează mult mai clar imperativul educației femeilor din perspectiva rolurilor acestora de soții și de mame, însă trebuie avut în vedere contextul oficial al discursului ei – este vorba despre un proiect de lege pentru educația publică a fetelor care era adresat domnitorului Alexandru Ioan Cuza și Camerei Deputaților. Este astfel explicabil de ce argumentele care preced detaliatul proiect de lege al Constanței Dunca-Schiau nu sunt „radicale” și utilizează imagini și reprezentări ale femeilor considerate ca deja acceptate, cu scopul de a transfera acceptarea și asupra propunerilor din cadrul proiectului pentru „cea mai mare chestiune socială, educația fetelor”:

„A fi bună mamă, bună soție nu este o știință facilă; dacă nu o pot spune din experiență, am văzut cum se formă fetele ce au a deveni soție și mame; știu ceea ce înțelepte și pietoase femei, cu sfânta Scriptură în mână, avea să spuie fetelor despre datoriile lor de soție și de mame. Cum îmi bătea inima atunci când vedeam acele mii de fetițe, avute sau neavute, mari sau mici, care învățau a servi pe Dumnezeu servind familia și aproapele lor, și-mi ziceam cu întristare: când vom avea și noi asemenea școale?” (Dunca-Schiau, 1863, 65).

În deceniile al șaptelea și al optulea s-au înființat mai multe organizații ale femeilor: în 1867, Reuniunea femeilor române de la Iași, condusă de Cornelia Emilian, cu scopul de a facilita femeilor sărace accesul la muncă lucrativă; în timpul războiului de independență au funcționat numeroase comitete de femei pentru susținerea activității de pe front și a orfanilor de război, sub îndrumarea Comitetului Central al Femeilor de la Iași condus de Maria Rosetti Roznoveanu. Tot în aceeași perioadă au apărut și câteva periodice în care erau publicate articole și dezbateri referitoare la condițiile de viață ale femeilor: *Amicul familiei*, la București, între 1863 și 1865 condus de Constanța Dunca-Schiau; *Mama și copilul*, între 1865 și 1866, editat de Maria Rosetti; *Fe-*

meia, în Roman între 1868 și 1869 și în Bacău între 1871 și 1873; *Femeia Română*, la București, între 1878 și 1881, sub direcția Mariei Flechtenmacher și având colaboratoare precum Sofia Nădejde, Adela Xenopol, Constantin Dobrogeanu-Gherea (Mihăilescu, 2002b, 200-201).

În deceniul al nouălea al secolului al XIX-lea au fost înființate organizații ale femeilor române în mai multe orașe din teritoriile locuite de români, multe având ca scop educația și crearea de posibilități de muncă, mai ales pentru fetele și femeile sărace. De exemplu, Reuniunea Femeilor Române Hunedorene (1886, Deva) avea „scopul de a sprijini și promova industria de casă românească și a ajuta fetițele și văduvele române din comitat” (Pop Hossu Longin, 1932, 224). Tot în 1886 a apărut Societatea femeilor sărace din București „Salvatorul”, cu scopul de a furniza un fond material pentru ameliorarea vieții femeilor sărace de toate vârstele, prin asigurarea asistenței medicale, a unor pensii viagere, hranei, mijloacelor pentru căsătorii, înmormântărilor (*Statutele Societății femeilor sărace din București „Salvatorul”, fondată în anul 1886 de N. Petrescu, funcționar public Buc*, 1886, 225-235). Reuniunea femeilor române din Blaj, Reuniunea femeilor române din Arad, Societatea doamnelor române din Bucovina au fost înființate în 1891 de către femei din clasa superioară și aveau ca scop, în principal, educația fetelor și promovarea „industrii de casă” (Olinescu, 1891, 249-250; „Un membru”, 1891, 250-251; Suci-Paguba, 1891, 251-253).

Drepturi civile și juridice

În acest deceniu însă, pe lângă, sau, mai curând, în continuarea sublinierii utilității educației pentru fete și femei, apar și cereri legate de alte schimbări sociale, precum cele pentru necesitatea accesului femeilor, nu numai al celor sărace, la diverse ocupații și profesii și de schimbare a unor cutume și prevederi legislative din zonele familiei, ale proprietății și, mai timid, ale drepturilor politice. De exemplu, în 1887, Cornelia Emilian, într-un articol din revista *Familia*, deplorează situația „femeii” din clasa mijlocie, care,

neavând acces la educație și, deci, la profesii, „nu are nici o țintă mai înaltă pentru viitor”, și „din toate punctele de vedere este o mare nenorocire în societatea unde femeia e lipsită cu desăvârșire de acele cunoștințe care-i pot forma o carieră”. Argumentele Corneliei Emilian sunt, bineînțeles, construite din perspectiva bunăstării generale a societății și „salvării umanității”, dar este important că ea consideră esențială „soarta femeii” pentru societate și umanitate, că face o critică dură, pentru acea perioadă, a legilor care reglementau căsătoria și familia și că menționează posibilitatea egalității femeilor cu bărbații din (aproape) toate punctele de vedere, inclusiv civil și politic:

„La vârsta de treizeci-treizeci și cinci de ani, când i se termină întrucâtva activitatea de mamă, atunci având aceleași drepturi ca bărbatul, va căuta ca în restul vieții să lucreze împreună cu el și copiii la întărirea temeliei societății; astfel ocupațiile ei vor fi salutarii și deplin potrivite cu dorința și chemarea femeii. Asemenea îndreptări vor tinde la salvarea umanității. Dar pentru îndeplinirea acestui scop este neapărat trebuincios ca, pe de o parte, să se înființeze școli pentru instrucțiunea mai înaltă a femeii, iar, pe de alta, să se facă o reformă în legile relative la căsătorie, legi ce s-au făcut în timpurile acelea când oamenii trăiau numai pentru perpetuarea lor [...] Unele popoare au simțit de mult trebuința de a da femeii cultură, deplin potrivită cu dispozițiile ei, care în multe privințe sunt aproape egale cu ale bărbatului. Vedem în multe state ale Europei și cu deosebire în Statele Unite ale Americii, femei care se aplică la medicină, telegrafie, poște, la administrație, prin cancelarii etc. [...] Dacă bărbații capabili ai unor popoare destul de înaintate în cultură au scris, au vorbit și au cerut drepturi politice – cetățenești pentru femei, acestea au fost fiindcă ei au văzut că simțul ambițiunii pentru cultură s-a dezvoltat și în spiritul femeii, odată cu progresul timpului” (Emilian, 1887, 242-245).

Codul Civil, adoptat în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza în Țara Românească și Moldova și realizat după model francez, plasa femeia măritată în poziție de supunere și depen-

dență juridică și economică cvasitotală față de bărbat. Conform prevederilor acestui Cod, femeile erau datoare să „asculte” de soții lor, în schimbul „protecției” pe care aceștia le-ar asigura-o. De exemplu, femeile erau obligate prin lege să-și urmeze soțul oriunde stabilea acesta domiciliul comun, își pierdeau naționalitatea proprie și o preluau pe cea a soțului, în cazul în care acesta era străin. Dar cele mai restrictive și abuzive prevederi erau acelea legate de statutul juridic al femeilor căsătorite, considerate în aceeași categorie cu minorii, persoanele cu interdicții și debilitate mintală. Astfel, femeile nu aveau dreptul de a „porni judecată fără autorizația bărbatului, chiar și în cazul când e comerciantă publică” și nici de a dispune de veniturile proprii fără acordul bărbatului. Femeile măritate nu se puteau angaja în activități lucrative și nu puteau încheia contracte fără autorizația soților. De asemenea, nu puteau administra averea personală a copiilor în timpul căsniciei, iar în cazul decesului soțului, dota femeilor măritate și avutul rămas moștenire treceau în posesia rudelor bărbaților sau al copiilor. Femeile nu aveau drept de „cercetare a paternității”, de corecție și tutelă asupra copiilor săi, chiar dacă erau văduve (Mihăilescu, 2002a, 23-24). Femeile nu se puteau recăsători decât „după zece luni depline de la desfacerea celei dintâi căsătorii”, în timp ce pentru bărbați nu exista nici un fel de interdicție temporală (Ciupală, 2003, 19-21).

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea sunt articulate cu din ce în ce mai multă fermitate cereri legate de schimbarea statutului civil și politic al femeilor. În 1893, Elena D. O. Sevastos și Cornelia Emilian, în proaspăta înființată revistă *Rândunica* (Iași, ianuarie-decembrie 1893), au publicat articole cu un caracter evident revendicativ și în care se pot detecta determinarea și urgența cu care este privită emanciparea femeilor. Sevastos scrie, de pildă: „Libertatea individuală devine deocamdată un principiu învingător, principiul cel mai însemnat de organizare socială; relațiunea între femeie și bărbat nu poate rămâne neatinsă de dânsul” și „Chestiunea emancipării femeii [este] o parte a chestiunii sociale, emanciparea femeii este o parte a viito-

rului cultural în genere” (Sevastos, 1893, 259). Emilian susține cu mai multă claritate necesitatea egalizării multora dintre drepturile civile și politice ale femeilor. După ce arată că „soarta femeii” este nesatisfăcătoare „în raport cu spiritul timpului” și menționează eforturile și contribuțiile unor femei la ameliorarea condițiilor de viață și la accesul la educație al fetelor și femeilor, ea cheamă „femeia noastră cultă” să se organizeze și – prin conferințe publice, întruniri, publicații, ligi ale femeilor române puse „în legătură cu liga femeiască din Occident” – să ceară drepturile ce li se cuvin pe baza participării lor la viața socială. Emilian utilizează și ea exemplul „Occidentului”, dar nu al schimbărilor legislative produse acolo sau al bărbaților care susțin emanciparea femeilor, ci al organizațiilor și mișcărilor de emancipare a femeilor, „deoarece starea și cauza femeii este universală”. Astfel, femeile privilegiate din societatea românească trebuie să:

„Facă [*sic*] ca legea să recunoască femeia deopotrivă cu bărbatul și în caz de divorț să țină seama de munca ei în familie; lucreze să intre femeia în tribunalul unde să aibă dreptul să apere procesele femeii, emancipeze la vot pe femeia cu titluri și pe aceea care, alături de bărbatul, împlinște datoria către stat, înființeze ateliere unde femeia să învețe deosebite ramuri de profesii după puterile ei, înființeze stabilimente unde femeia să învețe bucătăria și tot ce se ține de gospodărie și de unde familiile să-și găsească ajutoare demne în căsnicie” (Emilian, 1893, 260-262).

Din 1893-1894 asociațiile femeilor încep să aibă un scop revendicativ și emancipator deschis, o formă organizațională coerentă și o participare constantă și mult mai largă, deși aceasta va rămâne în mare măsură limitată la clasele superioare. Cea mai radicală mișcare, ce a inclus și componenta emancipării femeilor, este cea socialistă, care în 1883-1884, la primul și cel de-al doilea congres al Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România a înscris în programul partidului „1. Vot universal, egal, direct, secret... fără deosebire de sex..., 5. Egalizarea condițiilor juridice și politice ale femeilor cu ale bărbaților” și „Regulamentarea muncii femeilor” (*Docu-*

mente din istoria mișcării muncitorești din România. 1879-1892, apud Căncea, 1976, 41-42; Mihăilescu, 2002, 26-28).

Așa cum remarcă și istorica Ștefania Mihăilescu, sub influența ideilor emancipatoare ale mișcării socialiste, în 1894 a fost înființată Liga Femeilor din România, la Iași, cu scopul „de a scoate femeia din rândul minorilor și al interdicțiilor, a o pune în societate la nivelul ce i se cuvine, ca una ce este crescătoare și educatoarea omului, a o ajuta să-și câștige neatârarea economică, a-i înlesni mijloacele pentru îmbunătățirea stării ei culturale și a-i da un câmp mai întins pentru activitatea sa, întru asigurarea existenței sale”. Așadar, cel mai important deziderat al Ligii este obținerea drepturilor civile, inclusiv accesul la profesii care să le ofere femeilor independență economică. Deși apar și rolurile tradiționale de „crescătoare” și „educatoare”, acestea sunt utilizate nu neapărat ca rezultat al schimbărilor juridice și sociale în favoarea femeilor, ci ca argument pentru emanciparea și valorizarea femeilor. Sunt foarte relevante, atât la nivelul conținutului, cât și al formei – ceea ce arată cristalizarea zonelor în care trebuie produse schimbări și, deci, maturizarea mișcării femeilor –, argumentele prin care Liga își justifică existența și activitățile viitoare și care apar ca un preambul la statute:

„Considerând cum că în lupta pentru existență locul pentru femeie este prea restrâns [...], legea pune pe femeia măritată în rândul minorilor și al interdicțiilor, și când e vorba de greșala ei legea o recunoaște majoră, iar când e vorba de drepturile ei legea o consideră minoră [...], femeii nu i se dă gratuit instrucțiune îndestulătoare, ca și bărbatului [...], femeia deși termină Universitatea și obține aceleași titluri ca și bărbatul, totuși ea-i pusă în imposibilitate de a-și putea exercita cunoștințele sale, deopotrivă cu bărbatul [...], munca manuală îi socotită ca o înjosire [...], majoritatea femeilor nu are avere, nu are zestre și în viața conjugală legea nu ține seama de munca femeii și, în caz de divorț sau dacă-i moare bărbatul, femeia rămâne pieritoare de foame, dacă nu are un copil din căsătorie [...], femeia din popor n-are conștiință de valoarea sa

de om” (*Statutele Ligii Femeilor din România*, 1894, 271-272).

În primăvara anului 1896, Liga Femeilor din România a înaintat Adunării Deputaților o petiție cu peste 100 de semnături, prin care se solicita scoaterea femeii măritate din rândul minorilor și dreptul de a-și administra averea și responsabilizarea legală a bărbaților față de copiii lor. Nici această petiție, nici încercarea similară din 1898 nu au fost luate în considerare de legiuitorii români (Mihăilescu, 2002a, 28), însă, prin acțiunile lor revendicative și în afara zonei educaționale și de instrucție, demersurile femeilor au adus în atenția opiniei publice și a oamenilor politici necesitatea emancipării femeilor. Astfel, în anii următori au apărut din ce în ce mai multe polemici legate de emanciparea femeilor, posibilitatea, necesitatea și limitele acesteia. De exemplu, în 1896, Adela Xenopol pledează pentru statutul de cetățeană al femeilor și pentru participarea femeilor la viața politică și de stat: „Când femeia cere drepturi egale în domeniul capacității, ea nu e silită numai a-și asigura starea economică, ci își cere dreptul de cetățeană”, „când femeia va intra în stat, va lucra alături de tovarășii săi și atunci se va adânci diferența între politica pur patriotică și aceea a luptelor de partide”. Este remarcabil faptul că Adela Xenopol justifică drepturile politice ale femeilor și efectele pozitive ale implicării acestora în viața politică prin calitățile specifice femeilor, însă nu prin acelea legate de rolurile de mamă și îngrijitoare, ci prin rațiune și judecată față de forță musculară și conflict, ca în cazul politicii bărbătești:

„În ce e de necontestat că a întrecut-o bărbatul pe femeie totdeauna e forța musculară, [pe] care și-o exercită cu cea mai aprigă energie asupra femeii și a copiilor săi. Conducerea prin judecată, deci, a rămas femeii, care trebuie să combine astfel încât să nu dea naștere la tulburări din care rezultă mai totdeauna nota dominantă a felului de ocârmuire bărbătească. Revoltă, bătaie. Să credem că cu cât se va mări cercul femeiesc în state, cu atât va cădea tendința războaielor care caracterizează starea încă atât de barbară a stăpânilor noștri” (Xenopol, 1896, 297).

În primul deceniu al secolului XX au luat ființă numeroase societăți ale femeilor, atât cu scopuri educaționale pentru fete și femei în general, cât și cu scopul „deșteptării femeilor muncitoare din ignoranță și inconștientă”, precum Asociația femeilor române „Sprijinul” de la București, creată în 1900, din inițiativa Ecaterinei Arbore, Virginiei Alexandrescu, Izabelei Sadoveanu, Emei Beldiman (Arbore, 1913, 77-78)⁶, dar și alte asemenea organizații. Au fost create și publicații în care au apărut studii și articole semnate de femei (și bărbați) implicate în mișcarea de emancipare: *Revista noastră* (București, 15 martie 1905–22 aprilie 1907, condusă de Constanța Hodoș), *Românca* (București, noiembrie 1905–noiembrie 1906, sub direcția Adelei Xenopol), *Unirea femeilor române* (Iași, 24 ianuarie 1909–1 iunie 1916, editată de Tereza Stratilescu) etc. (Mihăilescu, 2001, 550).

Până la Primul Război Mondial au mai apărut organizații ale femeilor, printre care, de pildă, Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române, înființată la București în 1910, care avea scopul principal de a „dezvolta cultura și educația copiilor români, din punct de vedere religios și național, așa precum cere interesul patriotic” (Stratilescu, 1910, 384), printre fondatoare fiind femei din aristocrație: Alexandrina Cantacuzino, Zoe Râmniceanu, Elisa Mavrocordat, Maria Glagoveanu, Eleonora Stratilescu, Elena Odobescu etc. (Mihăilescu, 2001, 551). În cele trei decenii de existență, S.O.N.F.R. a înființat zeci de filiale urbane și rurale, grădinițe, școli primare, licee teoretice și comerciale, școli profesionale, cantine, cămine, internate școlare etc. De asemenea, a organizat conferințe publice cu conținut moral, religios și național, concursuri, expoziții și altele. În succesul activităților sale, mai ales în capacitatea de a se extinde teritorial și de a include o participare foarte numeroasă, trebuie avută în vedere asocierea S.O.N.F.R. cu biserica ortodoxă. Este interesant, în cazul acestei organizații, cum intersecția dintre gen, religie și națiune produce un discurs și un set de activități numai aparent contradictorii demersurilor de emancipare civilă și politică a femeii, practicat de alte organizații ale femeilor, „neafiliate” la

instanța bisericească ortodoxă. Această asociere trebuie înțeleasă în contextul social și politic și poate fi văzută și ca o decizie tactică, pentru asigurarea sprijinului infrastructural și material al bisericii în demersurile viitoare ale S.O.N.F.R. (Ciupală, 2003, 86-87). Așa se poate explica, de pildă, diferențierea pe care o face Societatea încă de la înființare între propriile scopuri și cele ale Unirii Educatoarelor Române de la Iași⁷. Potrivit programului stabilit la înființarea S.O.N.F.R., aceasta avea scopul de a orienta fetele române „în direcții practice, așa ca să le asigure independența economică, abătându-le de la funcționism și îndreptându-le spre industriile casnice”. În plus, însă, spre deosebire de organizația de la Iași, Societatea „vrea să le ridice și nivelul cultural prin o bună educație: iar educația bună, cultura serioasă, de la sine se înțelege că trebuie să fie numaidecât și națională și religioasă, adică ortodoxă în același timp” (Stratilesco, 1910, 384). Mai mult, tot ca o deosebire pe care S.O.N.F.R. o subliniază față de U.E.R., prima are în vedere „copiii români de *ambe sexe*” (Stratilesco, 1910, 385, sublinieri în original). Așadar, chiar dacă la nivel discursiv-programatic rolurile femeilor, la înființarea S.O.N.F.R., se încadrează în paradigma „tradițională” și includ – dacă nu chiar se definesc prin – valori religioase și naționale, din tipurile de instituții de învățământ pe care le va înființa sau pe care le va sprijini în deceniile următoare, se pot întrevădea efecte meliorative asupra condițiilor de viață și de muncă ale femeilor. Totuși, aceste considerații strategice și contextuale nu trebuie să excludă o lectură critică a unora dintre demersurile și activitățile în care a fost implicată S.O.N.F.R.

O altă asociație importantă este Emanciparea Femeii Române, înființată la București în 1911 și condusă de Eugenia de Reuss-Ianculescu, care în 1913 și-a schimbat denumirea în Drepturile femeii, a inclus în statute apartenența la „mișcarea feministă” și s-a afiliat la Alianța Internațională a Femeilor („Societatea «Drepturile femeii””, 1913, 431-434). Asociația a publicat revista *Drepturile femeii* între ianuarie 1912 și decembrie 1916. Într-un articol din iulie 1912 în această publicație, Eugenia de Reuss-Ianculescu

cu vorbește deja despre o comunitate identitară feministă („noi, feministele din România”) și își exprimă convingerea că, în ciuda diverselor opoziții, atât ale bărbaților, cât și ale unor femei, „*cauza feminismului va triumfa*”, întrucât „puterea de viață a feminismului e însuși [*sic*] necesitatea socialo-filozofică a ideii de drept, dreptate, libertate”. Ea subliniază faptul că feministele din România nu au cerut drepturi politice, pentru că înainte trebuie obținută egalitatea juridică și economică, care include:

„1. Modificarea codului civil și a celorlalte coduri [...] în ce privește condiția juridică a femeii; 2. Îndepărtarea incapacității civile a femeii; 3. Relativ la copii drepturile mamei egale cu ale tatălui; 4. Căutarea paternității; 5. Extinderea drepturilor femeii relativ la tutelă [...]; 6. Suspendarea prostituției legale; 7. Independența economică a femeii măritate; 8. Aplicarea principiului „La muncă egală salariu egal”; 9. Admișiunea femeilor la carierele zise liberale, avocat, notar etc.; 10. Admiterea femeilor comercante la camerele și tribunalele de comerț; 11. Admiterea femeilor în învățământul universitar superior, de directoare de spitale și ospiciuri; 12. Admiterea femeilor egal cu bărbații în corporații, societăți de administrație, de binefacere, de caritate și asistență publică” (Reuss-Ianculescu, 1912, 403).

Chiar dacă în iulie de Reuss-Ianculescu nu pledează pentru necesitatea imediată a drepturilor politice ale femeilor din România, într-o conferință susținută în luna noiembrie a aceluiași an, intitulată „Dreptul de vot al femeii”, după ce demonstrează că, în țările în care femeile au dreptul de a vota și de a fi eligibile, efectele implicării femeilor în politică sunt pozitive și, mai mult, că în România femeile fac „politică militantă”, chiar dacă nerecunoscută ca atare, dar că nu obțin nici un folos în urma sacrificiilor lor, concluzionează că „pentru a imprimăvera obiceiurile noastre electorale, pentru a întrona dreptatea și egalitatea, pentru propășirea ei și a neamului, pentru a aduce reale foloase practice societății, pentru a forma conștiința cetățenilor, e necesar ca femeia româncă să devie cetățeană eligibilă și alegătoare” (Styx, 1912, 409). Aceas-

tă lărgire a scopurilor lui de Reuss-Ianculescu și, implicit, ale asociației pe care a condus-o, anticipează schimbarea la nivel organizațional: asociația și-a schimbat denumirea în 1913, devenind „Drepturile femeii”, și a inclus în statut „egalizarea femeii cu bărbatul pe teren politic” („Societatea «Drepturile femeii»”, 1913, 432).

Drepturi politice

Deși au existat, mai ales după 1900, numeroase asociații ale femeilor și feministe care revendicau acces sporit la educație și profesii, egalitate civilă, juridică și politică etc. pentru femei, până în anii '30 pentru unele revendicări și până după cel de-al Doilea Război Mondial, pentru drepturi politice integrale, demersurile emancipatoare ale femeilor din Țara Românească și Moldova nu au avut, la nivel legislativ, decât succese parțiale. Acest lucru însă nu diminuează importanța activităților sociale, culturale, economice și politice ale femeilor și ale organizațiilor femeilor. Aducerea în discuție publică a „chestiunii femeii”, susținerea necesității emancipării femeilor, eforturile de ameliorare a condițiilor de viață și de muncă ale femeilor din diferite clase, obținerea dreptului la educație elementară gratuită și obligatorie pentru fete, dobândirea accesului la studii secundare și universitare și la unele zone profesionale până atunci închise femeilor și, foarte important, furnizarea de modele de femei conștiente de valoarea lor au reprezentat câteva dintre victoriile acestor mișcări înainte de declanșarea Primului Război Mondial.

Este important de arătat că în timpul Marelui Război femeile din Țara Românească și Moldova au participat activ la eforturile de război, chiar dacă mai târziu contribuțiile și acțiunile lor au rămas ne(re)cunoscute sau au fost chiar deturnate. Cea mai cunoscută – dacă nu cumva unica – activitate în care se știe că au participat femei este cea în cadrul Crucii Roșii, ca infirmiere în spitalele de răniți, și cea mai cunoscută femeie este Regina Maria, despre care în anii războiului au apărut constant informații și relatări în presă, subliniind devoțiunea și sacrificiul de sine al reginei. Așa cum remarcă

istorica Maria Bucur, figura Reginei Maria se evidențiază nu numai prin calitățile excepționale cu care era prezentată, ci și ca urmare a absenței informațiilor despre activități similare (și diferite) ale altor femei. De exemplu, cum este de așteptat, au fost mii de femei care, asemenea reginei, au lucrat ca infirmiere în spitalele Crucii Roșii, însă despre ele nu au scris ziarele. În plus, au existat și sute de mii de femei – adică restul – care au desfășurat alte activități necesare funcționării societății și supraviețuirii membrilor familiilor care nu erau pe front. Condițiile foarte grele de viață și muncile acestor femei nu au fost incluse însă în povestea războiului (Bucur, 1996, 43-44). Mai mult, nepregătirea statului român față de intrarea României în război a însemnat suspendarea, cel puțin pentru o perioadă, a diverselor servicii publice și a industriilor, ceea ce a afectat în primul rând femeile. Nu a existat un plan de încadrare a femeilor în zone ocupaționale rămase neacoperite; dimpotrivă, legislația muncii nu permitea femeilor măritate să desfășoare activități plătite fără acordul soțului. Așadar mijloacele de subzistență ale femeilor și ale membrilor familiilor pe care îi aveau în grijă au fost sever limitate. Iar discursul public, mai ales prin presă, nu numai că nu înregistra marile greutăți ale femeilor și strategiile pe care le-au utilizat acestea pentru a se întreține și a întreține membrii familiilor, ci le-au calificat, uneori, drept degradare sau chiar trădare (Bucur, 1996, 47-48).

Este foarte posibil, după cum argumentează Bucur, ca această omitere a majorității muncilor și contribuțiilor femeilor din timpul războiului, conjugată cu valorificarea unilaterală și excesivă a imaginii femeii-îngrijitoare voluntare prin figura Reginei Maria să fi avut un efect asupra debaterilor din timpul și de după război asupra drepturilor și rolurilor femeilor în noua ordine socială din România Mare (Bucur, 1996, 48-49). Însă, bineînțeles, neinclusiunea majorității drepturilor civile, juridice și politice revendicate de asociațiile femeilor și feministe din România în Constituția din 1917, în cea din 1923 și în legile ulterioare nu poate fi pusă numai pe seama nerecunoașterii participării femeilor române la

eforturile de război. Justificările menținerii inegalităților dintre femei și bărbați trebuie căutate atât în contextul social, economic și cultural al proaspetei României Mari și în luptele politice pentru putere, cât și în dinamica mișcărilor femeilor și feministe. Un posibil argument în această direcție este furnizat de un demers revendicativ al femeilor din România încă din timpul războiului și de eșecul acestuia.

În petiția către Senatul României, citită în ședința din 16 iunie 1917 de către senatorul Paul Bujor, un grup de femei române⁸, cele mai multe activiste în organizații ale femeilor, a cerut să fie acordate drepturi civile și politice femeilor în constituția viitoare. În textul petiției sunt prezentate diversele activități și contribuții ale femeilor în general în societate și în special în timpul războiului. Astfel, în petiție, cererea drepturilor civile și politice pentru femei este justificată prin faptul că „femeia română s-a dovedit destoinică în toate direcțiile”, printre acestea incluzând: „conducerea afacerilor, înlocuind pe bărbații plecați ca să-și facă datoria de țară”, „întreaga conducere a familiei și toată agonisirea traiului în aceste timpuri grele a rămas pe seama lor”, „operile de asistență socială”, ca, de pildă, „îngrijirea bolnavilor, administrațiile spitalicești, organizarea «Crucii Roșii» a doamnelor, ajutorarea săracilor, refugiaților, orfanilor”. Mai mult, sunt cuprinse toate categoriile profesionale și ocupaționale, de la profesoare, doctore, funcționare etc. la „femeile de la țară”, cărora li s-au acordat pe perioada absenței soților lor, dreptul de a se ocupa de activități pe care până atunci (și după aceea) nu le puteau îndeplini în mod legal decât bărbații, însă, așa cum se specifică în petiție, „fără ca această activitate să fie complectată conform codului civil”. După ce aduc la cunoștința parlamentarilor români participarea diversă și activă a femeilor la eforturile de război, petiționarele conclud că este „legitim să se consfințească prin lege ceea ce este o situație de fapt” și cer „să ni se acorde drepturi politice și civile”. Senatorul care a citit petiția și-a exprimat convingerea „că orice om cu o cultură serioasă nu mai poate admite azi ca femeia, care împărtășește cu bărbatul toate greutățile vieții,

să nu aibă și toată considerația ce i se cuvine în fața legii”. Deci Bujor susținea, în mod evident, cauza egalității în drepturi a femeilor și, în plus, din punct de vedere ideologic era mai curând de stânga („eu socot că numai izbânda ideilor social-democratice va aduce și izbânda drepturilor femeii”) („Petiția femeilor române din 16 iunie 1917 către Senatul României”, 1917, 498-499), ceea ce este posibil să nu fi fost părerea majorității Senatului României, ținând cont de momentul istoric – anul 1917. Așa încât petiția nu a fost luată în considerare, iar drepturile civile și politice ale femeilor nu au fost incluse în Constituția din 1917.

Așadar, după război au rămas nemodificate prevederile legislative care le refuzau femeilor din Țara Românească și Moldova drepturi civile și politice, chiar dacă femeile din provinciile recent încorporate în noul stat beneficiau de drepturi civile și parțial și de unele drepturi politice. Astfel, femeile din Transilvania și Bucovina aveau dreptul de a-și administra averea, de a-și schimba liber religia, de a putea fi persoană juridică, iar cele din Basarabia pe lângă drepturile de proprietate asupra averii și de acces la profesiile libere, au avut și dreptul de vot în alegerile municipale (Mihăilescu, 2002a, 36). Menținerea inegalității era cu atât mai peremptorie, cu cât zecile de organizații ale femeilor din aceste teritorii au participat activ și au susținut unirea, iar acțiunile lor au fost validate prin alegerea delegații Reuniunii Femeilor Române de la Sibiu, dr. Eleonora Lemenyi-Rozvan, ca deputată în Marele Sfat Național constituit în cadrul Marii Adunări de la Alba Iulia, în 1 decembrie 1918 (Mihăilescu, 2002a, 35).

Între 1918 și 1923 activitățile mișcării femeilor din România s-au intensificat și s-au extins în mod substanțial, comparativ cu perioada de până la război. Au fost create noi organizații, s-a produs unirea multora dintre ele într-un consiliu național afiliat la Consiliul Internațional al Femeilor, s-au organizat numeroase conferințe publice și dezbateri, au fost publicate articole și studii în ziare, reviste și volume despre condițiile de viață ale femeilor și necesitatea acordării drepturilor civile, juridice și politice depline.

În lunile iunie și iulie 1918, activistele feministe din Moldova au organizat întâlniri de dezbatere publice săptămânale la Universitatea din Iași, la care au fost invitate personalități culturale și politice și în care s-au discutat posibilele strategii pentru obținerea drepturilor femeilor. Unul dintre rezultatele acestor dezbateri a fost înființarea, la 20 iulie 1918, a Asociației pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeilor Române, printre ale cărei scopuri, înscrise în statute, figurau: „de a lupta pentru emanciparea deplină civilă și politică a femeilor române”, „de a pregăti femeia pentru exercițiul drepturilor politice și pentru îndeplinirea funcțiilor publice”, „de a lucra pentru întărirea și dezvoltarea mișcării feministe”, „de a se ocupa de chestiunile care interesează condițiunea socială, economică, culturală și a lucra pentru îmbunătățirea și ridicarea condițiunii ei”, „de a înființa și conduce instituțiile de cultură, educațiune și de prevedere socială”. Asociația își propunea, încă din momentul fondării, să aibă acoperire națională și se adresa tuturor claselor sociale, prin mijlocul principal de realizare a obiectivelor, „acțiunea de propagandă”, care „va fi permanentă și se va exercita, prin organizațiile sale, pe întreg teritoriul țării și în toate straturile societății, pe calea presei, a publicațiilor de orice natură, a conferințelor, a consfăturilor și întrunirilor publice”. Directoare ale acestei asociații au fost numite atunci Maria Baiulescu, Elena Meissner și Ella Negruzzi, iar printre membrele fondatoare se aflau Eleonora Stratilescu, Maria Buțoreanu, Calypso Botez, Tereza Castan, Ana Conta-Kernbach, Sofia Nădejde, Cornelia Emilian, Tereza Stratilescu, Isabela Sadoveanu, Elena Alestari, Sanda Filitti, Maria Moruzzi, Olga Sturdza etc. („Statutele Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, 1918, 509-513). A.E.C.P.F.R. a editat publicația *Acțiunea feminista* și un buletin trimestrial (Mihăilescu, 2002b, 204). În anii următori, Asociația a desfășurat numeroase activități revendicative și de propagare a ideilor feministe, printre care memoriile adresate forurilor legislative, o anchetă asupra convingerilor oamenilor politici legate de drepturile femeilor, conferințe publice, dezbateri, studii și publicații.

Totuși demersurile lor politice și publice au avut numai rezultate limitate: femeilor li s-a permis accesul în Consiliul Superior al Muncii, în eforiile școlare, în serviciul căilor ferate; asociațiile de asistență socială au trecut sub autoritatea Ministerului Muncii, s-a înființat Comitetul Central de Asistență Socială, femeile au obținut dreptul de a practica avocatura etc. (Mihăilescu, 2002a, 39-40). Acest din urmă succes al mișcării femeilor se datorează în bună măsură Ellei Negruzzi, care timp de un deceniu a luptat pentru a fi admisă în barou, trecând prin mai multe instanțe de judecată din Iași și București unde și-a susținut singură cazul, de mai multe ori, între 1913 și 1920 (Stratilescu, 1915, 474-479; E., 1920, 111).

La inițiativa Valentinei Focșa, Asociația Cercurilor de Gospodine s-a constituit în 3 aprilie 1920 la București. Asociația avea ca obiective principale îmbunătățirea condițiilor de viață și de muncă ale femeilor și ocrotirea mamei și a copilului și a desfășurat diverse tipuri de activități, printre care, cele mai însemnate și cu cele mai vizibile rezultate, au fost asistența sanitară și socială în mediul urban și rural, inclusiv prin înființarea unor dispensare de copii, cu organizare fixă și mobilă, în mai multe orașe și comune de pe teritoriul României. Președinta organizației a fost, timp de șaptesprezece ani, Simona Lahovary, apoi Valentina Argetoianu, iar de secretariatul general și de organizare s-a ocupat Valentina Focșa („Asociația Cercurilor de Gospodine. Darea de seamă a activității societății: 3 aprilie 1920–31 martie 1940”, 1940, 526-530)⁹.

În 7 aprilie 1921 s-a înființat „Asociația Femeilor Universitare Române”, cu sediul la Cluj, dar care urma să acționeze pe întreg teritoriul României. Membrele organizației trebuiau să fie licențiate sau doctore, iar scopul era multiplu: facilitarea colaborării și prieteniei între femeile universitare „ale tuturor națiunilor și îndeosebi între femeile universitare române”, susținerea „intereselor morale” ale acestora, sprijinul femeilor universitare, înființarea și contribuția la „opere femeiești folositoare”. Au fost create trei secții: pe lângă una care se ocupa cu principiile de educație și școlarizare și una care asigura scopul de colaborare internațională, exista și o sec-

ție de asistență socială, care urma să organizeze „cooperative femeiești, căminuri, cantine” care să sprijine femeile universitare și studentele. La înființare, președintă a fost Dr. Alice Grințescu, din Cluj, vicepreședinte erau Dr. Alexandrina Șandru, de la Cernăuți și Silvia Slăvescu, de la Ploiești, iar secretară Dr. Nora Lamény, din Cluj. Din București erau incluse Elena Drăgoșescu și Theodora Naneș.

Tot în anul 1921, în 4 iulie, s-a constituit la București Consiliul Național al Femeilor Române, o grupare gândită să reunească organizațiile femeilor și feministe din România într-o formulă federativă. Conform articolului 2 din statut, scopul C.N.F.R. era de a oferi „o legătură de solidaritate între diferitele societăți sau opere feminine sau feministe, fără deosebire de confesiune, în scopul de a servi în modul cel mai puternic statul, familia și cauza feminină”. Este foarte interesantă menționarea Consiliului Internațional al Femeilor și a devizei sale în articolul 2 – înainte de precizarea afilierii la C.I.F. –, în continuarea scopului și care funcționează atât ca o justificare a caracterului său incluziv din punct de vedere confesional, cât și ca o normă: „Aceste sentimente de solidaritate sunt rezumate în deviza numită «Regula de aur» a Consiliului Internațional al Femeilor: «Fă altuia ceea ce vrei să ți se facă și ție», pe care C.N.F.R. ca și celelalte C.N. este obligat a o aplica în toată activitatea sa”. De-abia în articolul 5 se stipulează că C.N.F.R. este afiliat la C.I.F. C.N.F.R. accepta ca membre organizații culturale sau de binefacere în care majoritatea era formată din femei, syndicate sau cooperații mixte, în cazul în care se forma un grup separat de minimum 25 de femei și, în cazuri excepționale, puteau exista și persoane individuale, „care vor fi adus servicii importante cauzei feminine, bărbați sau femei, cu titlul de membri de onoare, membre auxiliare sau donatoare”. În statutul C.N.F.R. se prevedea organizarea câte unei secții locale în fiecare capitală de județ („Statutul Consiliului Național al Femeilor Române”, 1922, 121). Calypso Botez a fost președinta Comitetului executiv, din care făceau parte Alexandrina Cantacuzino, Maria Baiulescu, Ella Negruzzi, Elena Meissner, Eugenia

de Reuss-Ianculescu (Mihăilescu, 2002a, 41). Într-un articol apărut în *Arhiva pentru știința și reforma socială* în 1923, când deja Consiliul cuprindea 28 de organizații ale femeilor și feministe, Calypso Botez a oferit precizări suplimentare justificative referitoare la formarea C.N.F.R.:

„Izvorât din adâncă convingere că singurul mijloc prin care s-ar putea asigura prosperitatea și fericirea familiei și a Statului, deci și a individului ca și a umanității, nu se poate rezida decât într-o cât mai mare unitate de simțire și vederi și că aceasta nu se poate realiza decât prin organizarea sistematică a activității femeiei, Consiliul Național al Femeilor Române a înțeles să federeze femeia muncitoare din întreaga țară – fie ca societăți de binefacere, de cultură, cu caracter economic, fie ca individualități – în scopul de a lărgi opera de solidarizare feminină și a face să pătrundă cât mai adânc în masele sociale preceptele marelui principiu adoptat de Consiliu ca bază de activitate: «Fă altuia ceea ce vrei, ca și altul să-ți facă ție»” (Botez, 1923b, 219).

Feminism sau socialism?

Deși, prin diversele articole ale lui Calypso Botez și ale altor femei din conducerea C.N.F.R. și, așa cum precizează și istorica Ștefania Mihăilescu, Consiliul urmărea să reprezinte și să promoveze interesele femeilor din toate clasele sociale, discursul conducătoarelor asociațiilor femeilor din clasele superioare și mijlocii subliniază constant neputința de a realiza o uniune organizatorică și de revendicări cu asociațiile și secțiunile sindicale ale femeilor muncitoare. În același articol din 1923, Botez localizează cauzele acestei imposibilități de colaborare exclusiv în „lipsa de discernământ” a femeilor din syndicate, care ar fi respins colaborarea „cu femeile burgheze, chiar dacă acestea sunt tot atât de muncitoare ca și ele, cum sunt femeile intelectuale, care înaintea tuturor au simțit nevoile specifice sexului lor și au pornit lupta de revendicări feministe”. Lipsa de receptivitate a femeilor din clasele mijlocie și superioară și incapacitatea lor de a înțelege contextul cultural și economic care a determinat solidaritatea femeilor munci-

toare cu bărbații muncitori, cu care acestea au considerat că au mai multe revendicări în comun decât cu femeile din clasele superioare, poate fi văzută ca unul dintre motivele care au contribuit la evasiabsența comunicării și colaborării între mișcărilor emancipatoare ale femeilor din clasele mijlocie și superioară și cele ale femeilor muncitoare. În plus, așa cum am arătat mai sus, faptul că Partidul Socialist a fost primul care a înscris în programul său încă de la înființare (în 1893, atunci sub denumirea de Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România) egalitatea deplină în drepturi între femei și bărbați a contribuit la convingerea femeilor muncitoare că numai eforturile de emancipare la intersecția clasei și a „sexului” (în limbajul timpului) pot într-adevăr conduce la ameliorarea condițiilor lor de viață. Femeile din clasele superioare, pentru că doreau menținerea organizării social-economice existente – adică a privilegiilor de clasă –, iar revendicările lor se refereau exclusiv la dimensiunea patriarhală a organizării social-politice, conceptualizau solidaritatea exclusiv în termeni de gen („sex”) și instituiau o separare categorică între socialism și feminism: „Femeia nu poate face parte, în ce privește revendicările ei, decât din una și aceeași grupare – aceea feministă. Socialismul este altceva decât feminismul” (Botez, 1923b, 223). Acest lucru, însă, nu a împiedicat-o pe Calypso Botez să se înscrie în Partidul Țărănesc și să susțină în general, intrarea femeilor în acest partid, care ar fi „justificată prin faptul acordării de drepturi femeilor de către acest partid și înscrierea în programul său a drepturilor integrale” (Fulmen, 1930, 245).

În perioada premergătoare votării Constituției din 1923, C.N.F.R., împreună cu alte asociații ale femeilor și feministe, precum Uniunea Femeilor Române, Asociația pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeilor Române, Liga pentru Drepturile și Datoriile Femeii, Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române etc., au desfășurat activități intense pentru egalizarea drepturilor civile și politice ale femeilor. Astfel, au fost organizate dezbateri și conferințe publice, studii, analize și propuneri legislative, manifestații, proteste și memorii, prin care s-a

susținut includerea drepturilor depline ale femeilor în actul fundamental al noului stat¹⁰. De pildă, într-un amplu și documentat studiu, Calypso Botez a rezumat poziția mișcării femeilor față de statutul civil al femeilor măritate din România:

„Noi, româncele din Regatul vechi, prin Codul Napoleon, care ne cârmuiește, suntem clasate așa cum a hotărât Eliade Rădulescu la 1866; între copii, minori, nebuni și idioți. Nu ne putem administra bunurile, nu putem face nici un act fără autorizația bărbatului, nu ne putem crește copiii cum vrem, nu putem dispune de nici un lucru din casa noastră, după voie, căci legea presupune că în casa unde este un bărbat, totul este al lui. Într-un cuvânt, femeia se mișcă numai după bagheta magică a autorității maritale” (Botez, 1923a, 76-87).

Eforturile mișcărilor femeilor nu au avut însă succesul dorit, Constituția din 1923 nu a modificat nici prevederile discriminatoare legate de statutul civil și nici nu a introdus drepturi politice pentru femei. În articolul 6, paragraful 2 din Constituție se precizează intenția de egalizare a drepturilor civile, însă doar ca o chestiune de domeniul viitorului nedefinit, iar drepturile politice sunt plasate într-o și mai mare ambiguitate: „Legi speciale, votate cu majoritate de două treimi, vor determina condițiunile sub care femeile pot avea exercițiul drepturilor politice. Drepturile civile ale femeilor se vor stabili pe baza deplinei egalități a celor două sexe” (*Constituțiunea din 1923*, 1923).

Curând după promulgarea actului, a devenit evident pentru femeile implicate în mișcarea de emancipare că formularea aparent deschisă egalității din Constituție nu reprezenta în nici un caz o garanție a acordării ei în viitorul apropiat. Comisiile parlamentare care se ocupau cu unificarea legislației pe teritoriul României păreau că intenționează să mențină prevederile discriminatorii femeilor din Codul Civil de inspirație napoleoniană, încă în vigoare în „vechiul regat”. În ciuda recomandărilor asupra modalităților de egalizare a drepturilor, făcute de Comisia juridică din cadrul C.N.F.R., din care făceau parte personalități economice și politice (Grigore Iunian, Corneliu Botez, Dem. Dobrescu, Constantin

Mille, Mircea Djuvara etc.), și a cercetărilor și conferințelor organizate și în cadrul Institutului Social Român, legea votată în 1924 nu aducea decât câteva modificări minore statutului civil și juridic al femeilor.

Cetățenie parțială

La sfârșitul anilor '20 și la începutul anilor '30 au continuat dezbaterile despre drepturile civile ale femeilor și se înaintau propuneri de schimbări legislative. De exemplu, într-un raport al Secției legislative din cadrul C.N.F.R., s-au elaborat șapte puncte asupra necesităților de egalizare a drepturilor femeilor căsătorite: 1) domiciliul conjugal trebuie decis de necesitățile familiei; 2) soții și soțiile pot exercita orice profesie care nu atinge demnitatea familiei și nu pune în pericol siguranța acesteia; 3) a. femeile române căsătorite cu un străin își vor păstra naționalitatea, dacă nu cer în mod special, printr-un act recunoscut legal, să preia naționalitatea soților și b. copilul unei mame române și al unui tată străin, născut pe teritoriul României, va fi cetățean român; 4) actele legate de viața cotidiană a familiei pot fi încheiate de oricare dintre soți, separat sau împreună, și reprezintă responsabilitatea comună a ambilor soți; 5) soțul și soția își pot administra fiecare bunurile proprii, dar nu le pot înstrăina sau ipoteca fără consimțământul celuilalt; 6) bunurile realizate în timpul căsniciei de unul dintre soți sunt considerate rezultatul eforturilor ambilor soți, ceea ce le asigură drepturi egale asupra acestor bunuri în cazul disoluției mariajului; 7) femeia căsătorită își va păstra numele său de familie, adăugându-l pe cel al soțului, iar copilul va purta numele tatălui, la care îl poate adăuga pe cel al mamei (Negruzzi, 1940, 276).

În plus, era evident că se crease o situație paradoxală prin menținerea unui tip de legislație în Țara Românească și Moldova și a altuia în teritoriile adăugate după 1918. Acest paradox este semnalat într-un articol din *Ziarul nostru* în 1932: „Nu se poate îngădui ca femeile din vechiul regat să continue a trăi sub regimul unei complete incapacități civile, în timp ce surori-

le noastre din teritoriile alipite beneficiază de drepturi[le] civile [ale] legiuirilor din timpul dominațiilor străine” („Moțiune”, 1932, 292). De altfel, această inadvertență a stat la baza constituirii uneia dintre primele organizații care au revendicat drepturi economice și juridice pentru femei, Liga femeilor, înființată la Iași în 1894, de Cornelia Emilian. Elena Meissner povestește incidentul care a împins-o pe Emilian să înceapă demersurile de emancipare a femeilor:

„O doamnă, soția unui profesor universitar, se prezintă să-și încaseze o sumă depusă ce-i aparținea personal. Casierul refuză, motivând că statutele se opun eliberării oricărei sume unei femei măritate, fără consimțământul soțului. Doamna, nedumerită, protestează și cere statutele. Casierul avea dreptate. Un articol din statute era redactat în forma următoare: «Femeile măritate, copiii, minorii, interzișii și nebunii nu-și pot ridica drepturile fără autorizarea soțului, tutorelui etc.». D-na Emilian, căci ea era doamna de care vorbim, ardeleancă de origine, nedepinsă cu această tovarășie în care legea așeza femeia măritată, organiză la Iași o ligă feministă care să lupte pentru încetarea acestei stări de lucruri” („Cuvântarea Elenei Meissner”, 1923, 290-292).

De-abia în 21 aprilie 1932 li s-au acordat femeilor căsătorite drepturi civile (de a încheia contracte, de a se prezenta în fața justiției fără acordul soțului, de a administra și folosi propria avere parafernala) („Legea dezrobirii noastre civile”, 1932, 300-301), însă nici această lege nu a adus egalitatea civilă deplină a femeilor măritate. În această privință, în anii următori, au fost dezbătute chestiuni legate de dreptul comun al soților asupra averii dobândite în timpul căsătoriei, situația femeii divorțate sau văduve etc. În legătură cu modificările Codului Penal, s-au purtat discuții asupra avortului, căutării paternității, „delictului de seducțiune”, delictului de abandon familial, instituirii tribunalelor pentru delincvenți minori, combaterii traficului de femei, controlului fenomenului prostituției etc. (Mihăilescu, 2002a, 42-46).

O altă situație contradictorie constă în faptul că înainte de acordarea drepturilor civile, ca

urmare a activităților organizațiilor femeilor, în Legea pentru organizarea administrativă din august 1929 a fost inclus dreptul femeilor de a vota și de a fi alese în consiliile comunale și județene. Totuși nu este vorba despre un drept acordat tuturor femeilor și nici măcar femeilor în aceleași condiții cu bărbații, articolul 375 din această lege stipulând condițiile suplimentare, din care cel puțin una trebuia îndeplinită, pentru ca femeile să aibă dreptul de a vota:

„1. să aibă cunoștințele ciclului inferior secundar, normal sau profesional, 2. să fie funcționare la Stat, județ, sau comună, 3. să fie văduvă de război, 4. să fie decorate pentru activitate în timpul războiului, 5. să fi făcut parte, la promulgarea legii, din conducerea societăților – cu personalitate juridică – cu scop de revendicări sociale, propagandă culturală sau de asistență socială” (*Enciclopedia României*, vol. I, 1938, 237).

Așa cum indică Ștefania Mihăilescu, restricțiile de mai sus constituiau o nedreptate, întrucât, pe de o parte, se instituiă bariere suplimentare pentru femei, inexistente în cazul votanților bărbați (pe baza cunoscutului model, care se regăsește încă: pentru a fi „egale”, femeile trebuie să fie „mai bune” decât bărbații) și, pe de altă parte, restrângea dreptul la vot și la eligibilitate doar la anumite categorii de femei, eliminând marea masă a femeilor din zonele rurale (Mihăilescu, 2006, 24-25). În urma alegerilor municipale, comunale și județene din 1930, au fost alese peste o sută de consilieri în cincizeci de orașe și comune, două femei au ocupat funcția de primar și multe funcția de viceprimar. Unele dintre conducătoarele organizațiilor femeilor și feministe au candidat pe listele Partidului Național Țărănesc (Ella Negruzzi, Calypso Botez, Margareta Paximanide-Ghelmegeanu, Ortansa Satmary etc.), altele pe cele ale Partidului Liberal (Sarmiza Bilcescu-Alimănișteanu) (Mihăilescu, 2006, 30-31).

În marea majoritate a cazurilor, consilierelor alese le-a fost desemnat ca domeniu de activitate asistența socială. De pildă, Calypso Botez, în calitate de consilieră în Sectorul Galben și făcând parte din Delegația Permanentă a Capitalei, a reorganizat orfelințele, coloniile și cantinele

școlare, azilurile și dispensarele. De asemenea, a susținut nenumărate lucrări de asistență socială, în colaborare cu Secția feminină din cadrul Institutului Social Român și cu Școala Superioară de Asistență Socială. Așa cum am arătat mai sus, sub conducerea ei și la cererea Biroului de corespondență pentru munca femeii (din cadrul Biroului Internațional al Muncii) s-au desfășurat anchete sociale asupra unor cartiere din București și din alte orașe. Tot cu sprijinul ei și pentru dezvoltarea asistenței sociale, s-a organizat Centrul de demonstrație pentru asistența familiei din cartierul Tei, utilizat atât ca spațiu didactic, cât și ca acțiune de asistență de către Școala Superioară de Asistență Socială (Marcovici, 1932, 307-309)¹¹. Este semnificativ de înregistrat faptul că activitățile administrative ale femeilor în cadrul primăriilor au avut acoperire mai largă, direcții generale și efecte vizibil pozitive, după cum se documentează într-un articol:

„La Lipova, d-na Marilena Bocu a putut să se ocupe de întreaga administrație comunală. De la instalarea d-sale la primărie s-a schimbat pavajul, s-a îndiguit Mureșul, s-a creat un abator, s-a introdus lumină electrică, s-a început clădirea primăriei, s-a creat un izlaz comunal. [...] O activitate impresionantă a avut d-na Măinescu-Eisenberg, *primară* a comunei Cobia din Dâmbovița. La instalarea d-sale a găsit un buget foarte modest, în sumă de 260.000 lei. D-na primar este însă femeie, știe să împartă banul, știe să chibzuiască și astfel a putut să ajute două biserici și două școli primare, să repare dispensarul pe care îl găsisese lăsat în părăsire, să repare poduri și podețe, să îmbrace patruzeci de copii săraci și să lupte, alături de medic, la stingerea epidemiei de febră tifoidă” (Marcovici, 1932, 307-308, subl. a.).

Și femeile socialiste și muncitoare au desfășurat activități în această perioadă. De pildă, în 1930 s-a constituit Uniunea Femeilor Muncitoare, la congresul Partidului Social-Democrat, prin unirea mai multor secțiuni ale femeilor. În primul număr al buletinului U.F.M., *Femeia muncitoare*, se precizează că, într-un an de funcționare, Uniunea a reușit să ajungă la 1.000 de membre în zece localități și deci era nevoie de

editarea unei publicații care să mențină legătura între membre (Uniunea Femeilor muncitoare, 1931, 280-281). *Femeia muncitoare* apărea în limbile română, maghiară și germană, cu un tiraj de 2.000-3.000 de exemplare, iar la sfârșitul lui 1932 și-a mărit formatul. În anii 1930 din comitetul central al Uniunii au făcut parte: Elena Gherman, Lilly Rădăceanu, Cati Constantinescu, Eugenia Deleanu pentru București; Iosephina Bocșa la Reșița; Erna Weissman și Tatiana Grigorovici la Cernăuți etc. U.F.M. era afiliată la Comitetul internațional al femeilor socialiste și a fost reprezentată la congresul feminin socialist de la Viena, din 1931, de Leca Kissman, Iosephina Bocșa și Eugenia Deleanu. Una dintre acțiunile importante ale U.F.M. a fost introducerea, pentru prima dată în 1931, a sărbătoririi Zilei femeii. Preocupările Uniunii erau atât în zona chestiunilor internaționale, precum războiul și fascismul, cât și în cea a ameliorării condițiilor bărbaților și femeilor muncitori/oare din România:

„Parolele întrunirilor ținute de Ziua femeii 1931, 1932 și 1933 au fost alese în conformitate cu cerințele împrejurărilor prin care trecem și anume: contra războiului, contra fascismului, pentru pace, pentru legiferarea ajutorului de șomaj și unificarea asigurărilor sociale, pentru drepturi politice tuturor femeilor fără deosebire etc. Trebuie să notăm aci chestiunea ridicată de Uniunea noastră, *pentru prima dată în țara aceasta*, chestiunea maternității conștiente a fost dezbătută cu competență în gazeta Uniunii și care trebuie să devină o problemă de permanentă agitație pentru toate secțiunile noastre („Conferința Uniunii noastre”, 1933, 314-317)¹².

Mai ales de la jumătatea anilor '30, o dată cu ascensiunea fascismului, organizațiile femeilor și feministe, precum Asociația pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeilor Române, Consiliul Național al Femeilor Române, Uniunea Femeilor Muncitoare etc. au protestat împotriva războiului și a difuzării ideilor extreme, inclusiv a celor de restrângere a activităților publice ale femeilor și limitare a rolului lor la cel de reproducătoare ale națiunii. De pildă, la congresul A.E.C.P.R. din 13 mai 1934 de la

București, președinta Maria Baiulescu atrăgea atenția asupra pericolului în care se aflau drepturile câștigate de femei în unele țări, întrucât „un val de aprigă apăsare dominează actual asupra acestei evoluții, în cele mai civilizate state ale Europei” și explica în continuare la ce a dus deja această orientare:

„Principii noi retrograde s-au răspândit contra actualului progres, făcut de femeie în ridicarea demnității sale, progres care se rezumă în stăruința [de] a sta pe aceeași treaptă de cultură ca și bărbatul, a se bucura de aceleași drepturi, luând în schimb asupra sa aceleași datorii. [...] Conflictul acesta s-a manifestat în timpul din urmă cu deosebire în Germania, prin noile teorii ce preocupă astăzi chestiunea feminină, cu toate că femeia și-a câștigat drepturi integrale astăzi în al XX-lea secol de civilizație întâmpinând piedici. Propaganda germană este astăzi întoarcerea femeii la strânsul cadru atavic de activitate, în care era îngădită de veacuri cu dictonul «Kind, Kuche, Kirche – Copil, Bucătărie, Biserică»” („De la Congresul Asociațiunii pentru E.C.P.R. ținut la București la 13 mai a.c. [1934]. Cuvântul d-nei Maria Baiulescu”, 1934, 358-359).

În 1934 la București s-a constituit Comitetul Antifascist al Femeilor, ca parte a Comitetului Național Antifascist, condus de Zoe Frunză. Reprezentantele Comitetului au participat la primul Congres mondial al femeilor împotriva fascismului și a războiului, între 4 și 6 august 1934 la Paris, și au transmis adeziunea femeilor din România la eforturile de împiedicare a ascensiunii fascismului, a declanșării războiului și pentru menținerea și respectarea drepturilor femeilor (Mihăilescu, 2004, 33). Adeziunea includea toate categoriile de femei și sublinia efectele fascismului și ale războiului asupra vieților oamenilor în general și asupra vieților și drepturilor femeilor în special: „Femei intelectuale, muncitoare, văduve și orfane de război! Stăpânitorilor țărilor fasciste și imperialiste le e sete de energiile, de sângele copiilor, fraților, soților și părinților noștri! Dar femeile sunt lovite și direct de către reacțiunea fascistă prin înlăturarea lor din toate ramurile de producție, prin ținerea lor într-o stare de inferioritate”. Apelul era semnat,

în momentul lansării, de Zoe A. Frunză; Dr. Iulia Mironescu; E. Marghita, publicistă; R. Hasnaș, văduvă de război; Mândica Florescu-Iași, muncitoare; Coca Cohn, studentă; Constanța Crăciun, studentă; Dida Calimachi, artistă; Dora Iancovici, funcționară; Paula Calmanovici, avocată etc. („Apel lansat de Comitetul de inițiativă pentru participarea la Congresul Mondial al Femeilor împotriva războiului și fascismului”, 1934, 360-361). Comitetul Antifascist al Femeilor, deși interzis de autorități în 1935, și-a continuat activitatea și a organizat manifestații și proteste împotriva fascismului și pentru apărarea democrației.

În primăvara anului 1936 au fost lansate mai multe apeluri către femei pentru a se alătura la lupta antifascistă. De exemplu, în martie, Secția feminină din cadrul Blocului pentru apărarea libertăților democratice a publicat o chemare „Către femei” pentru susținerea Frontului Popular împotriva „năval[ei] valului fascist”, care „amenință să șteargă în trecerea lui orice urmă de libertăți cetățenești”, ale cărui roade sunt „anihilarea conștiinței sau pușcăria”, „încătușarea drepturilor și libertăților cele mai elementare ale păturii producătoare; înfometarea maselor în beneficiul capitalului și războiul ca încheiere a regimului fascist falimentar”. În apelul lansat sunt articulate pericolele și pierderile pe care le-au suferit femeile în țările unde fascismului s-a impus: „Fascismul le-a înlăturat din locurile ce ocupau ca lucrătoare în industrie, învățământ și diferite instituții de stat sau particulare. Uneori li s-au oferit mici recompense, dacă părăsesc de bună voie locul salariat în folosul bărbaților, adică dacă acceptă sinuciderea prin foame”. În vederea opririi ascensiunii fasciste, a protecției drepturilor deja obținute de femeile din România și pentru asigurarea condițiilor bune de viață și de muncă, secția femeilor din Blocul pentru apărarea libertăților democratice a inclus în programul său puncte precum salariu egal pentru muncă egală, concediu plătit înainte și după naștere, crearea de maternități în zonele urbane și rurale, înființarea de leagăne pe lângă fabrici, înființarea de grădini de copii, reducerea taxelor școlare și ieftinirea materialelor universitare,

drepturi politice tuturor femeilor de peste 21 de ani (Olteanu, 1936, 410-413).

O altă organizație a femeilor cu caracter antifascist a fost Frontul feminin, constituit în februarie 1936 la București. Printre inițiatori se găseau personalități cunoscute precum Lucia Sturdza Bulandra, Claudia Millian, Alice Gabrielescu, Vanda Mihail, Zoe Bugnariu, Milița Pătrașcu etc., iar președinta de onoare era Sofia Nădejde (Câncea, 1976, 116). Acestea au lansat un „Apel pentru pace” către „femei[le] de pe tot întinsul țării noastre”, „conștiente de datoriilor”, dar și către „toate celelalte organizațiuni feminine ca: secțiile feminine ale partidelor politice și ale organizațiilor profesionale; organizația surorilor de caritate din război, organizațiile religioase și de binefacere”. Și în această chemare sunt înfățișate marile dezastre și tragedii provocate de un viitor război și soarta femeilor în cazul izbucnirii acestuia, „unde vom fi târâte și noi femeile, nu ca grațioase surori de caritate, ci la corvezile cele mai strivitoare și abjecte”. Comunitatea de interese este construită din perspectiva femeilor, drept „creatoarele vieții”, care trebuie să răspundă printr-un „îngrozit și cutremurător NU” „la această încercare de ucidere a copiilor noștri crescuți cu atâta trudă, a soților și a fraților noștri” („Apel pentru pace”, 1936, 430-431)¹³.

În 21 noiembrie 1937, înainte de alegerile parlamentare, Elena Bogdanovici, președinta Frontului Feminin, a invitat la o întâlnire toate organizațiile femeilor, cu scopul de a stabili un plan de acțiune unitar în vederea realizării obiectivelor de emancipare a femeilor, „ridicarea nivelului [femeii], din punct de vedere economic-social și obținerea drepturilor civile și politice”. Nici această inițiativă nu a avut rezultatele dorite. În februarie 1938 a fost promulgată noua Constituție a lui Carol al II-lea, iar prin legea electorală din mai 1939 femeile alfabetizate au primit dreptul de vot în aceleași condiții cu bărbații, însă nu erau eligibile decât în Senat, nu și în Adunarea Deputaților. De-abia după război, în 1946, femeile au avut dreptul de a vota și de a fi eligibile în condiții deplin egale cu bărbații.

Concluzii

Obiectivul principal al acestui articol a fost să ofere o perspectivă generală asupra diferențelor de roluri ale bărbaților și femeilor, asupra inegalităților în drepturi civile și politice pentru femei și bărbați și, mai larg, asupra dezechilibrelor în oportunități educaționale și profesionale cu care s-au confruntat femeile la sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima parte a secolului XX. Bineînțeles, aceste diferențe, inegalități și dezechilibre nu trebuie înțelese în mod absolut și, în plus, la ele au contribuit și alte categorii identitare, precum clasa și etnia.

În secolul al XIX-lea și în primele decenii ale secolului trecut, rolurile femeilor erau (și mai sunt încă, într-o mai mică sau mai mare măsură) limitate la sfera domestică – mame, soții, „educatoare” „conducătoare” ale gospodăriei –, iar educația în afara familiei, atunci când a început să includă fetele, a fost diferită atât cantitativ, cât și calitativ, de cea a băieților. În plus, cu sau fără educație, până în deceniile al treilea și al patrulea, femeilor le era limitat accesul la multe profesii și, în general, munca lucrativă în afara spațiului domestic era considerată nepotrivită pentru femei. Însă, în ciuda imaginii foarte răspândite conform căreia femeile se ocupau de familie, iar bărbații munceau, femeile din teritoriile locuite de români au muncit tot timpul, cele mai multe în agricultură, dar, treptat, și în alte zone ocupaționale. Pătrunderea lor în spațiul pu-

blic nu s-a produs însă „de la sine”, ca un cadou din partea bărbaților legiuitori sau ca o transformare socială „naturală”, ci este rezultatul activităților intense ale femeilor (și ale unor bărbați) și organizațiilor femeilor implicate în procesul de emancipare.

Mișcările de emancipare ale femeilor și mișcările feministe din România reprezintă o zonă imensă, dar și imens de necercetată. Prezentarea pe care am făcut-o în această lucrare este, desigur, foarte sumară, însă ceea ce am vrut să arăt este că, în ciuda absenței acestor mișcări sociale din narațiunea istorică dominantă contemporană, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și, mai ales, în primele ale celui trecut, prezența demersurilor și a dezbaterilor care vizau „chestiunea femeii” și necesitatea și urgența emancipării femeilor a fost una constantă și proeminentă în discursul public al vremii. Așadar, chiar dacă istoriografia nu a consemnat aceste eforturi ale femeilor pentru îmbunătățirea condițiilor de viață și dobândirea egalității civile și politice a femeilor, tinerii și tinerele care au trăit, și-au făcut studii și au participat la cercetări sociologice și acțiuni sociale în perioada interbelică au cunoscut aceste dezbateri și eforturi, iar acest lucru este foarte probabil să-i fi influențat, într-o măsură mai mică sau mai mare, și chiar să-i fi plasat pe una dintre multiplele poziții cărora le-au dat naștere mișcările de emancipare a femeilor înainte și după Primul Război Mondial.

Note

¹ Pentru o selecție a publicațiilor, vezi antologiile realizate de Ștefania Mihăilescu.

² Bineînțeles, acestea sunt numai câteva dintre antologiile mai importante, însă este relevantă absența studiilor despre istoria femeilor și a mișcările femeilor din România. De exemplu, în antologia de aproape 700 de pagini coordonată de Meade și Wiesner-Hanks, în index apar trei referințe la România: două în enumerarea statelor și a popoarelor din Europa de Est/Balcani și una în cadrul unui citat al unei femei din România care își exprima nemulțumirea legată de poziția femeilor în societatea românească după 1990 (Meade și Wiesner-Hanks, 2004, 564).

³ Un studiu revelator, care subliniază legăturile dintre politicile sociale și discursurile științifice din perspectiva construirii femeilor (albe, din clasele superioare) ca destinate exclusiv muncilor reproductive este cel al Londei Schibinger (2001), *Taxonomy for Human Beings*, în G. Kirkup et al., *The Gendered Cyborg*. London & New York: Routledge, 11-37.

⁴ Vezi Winslow, 2004, 192-193 pentru mișcarea femeilor din Statele Unite și Grimshaw, 2001, 31-48 pentru mișcările pentru obținerea sufragiului pentru femei din Australia și Noua Zeelandă. Pentru o critică (discutabilă) „post-postcolonială” și nuanțări ale acuzațiilor de exclusivism și rasism aduse activiste-

lor sufragiste de la sfârșitul secolului al XIX-lea din Noua Zeelandă, statul Colorado și Australia, vezi Văcărescu, 2003, 73-88.

⁵ Vezi, de exemplu, critica recentă a cercetătoarei olandeze Bosch, 2004, 68 și următoarele.

⁶ Pentru o prezentare mai largă a activităților acestei organizații și a felului în care ele pot fi considerate ca precursori ale demersurilor de intervenție socială desfășurate de Dimitrie Gusti și Școală sociologică de la București, vezi Văcărescu, 2012.

⁷ Unirea Educatoarelor Române a fost creată la Iași în 1908, a avut ca președintă de onoare pe Emilia Humpel, iar din consiliul director au făcut parte Aneta Socor, Tereza Stratilescu, Maria C. Buțureanu (Mihăilescu, 2002a, 28).

⁸ Printre semnatarele petiției au fost: Principesa Olga Sturza, Principesa Moruzi, Ana Conta-Kernbach, Alexandra Filotti, Silvia Gane, Elena Catargi, Cella Delavrancea, Nadeja Știrbey, Maria Alexandra Mavrocordat, Matilda Poni, Eleonora Stratilescu, Cornelia Emilian, Calypso Botez, Ella Negruzzi, Ana Racoviță, Didi Djuvara, Ioana Balș, Maria Cerkez, Maria Davila, Natalia Cuza, Constanța Ghycă, Sacha Cantacuzene, Elena Meissner etc. („[Petiția femeilor române din 16 iunie 1917 către Senatul României]”, 1917, 498-499).

⁹ Despre diversitatea și amploarea activităților Asociația Cercurilor de Gospodine vezi Văcărescu, 2012. Demersurile acestei asociații reprezintă antecedente și poate chiar modele semnificative pentru unele abordări de intervenție și reformă socială gustiene desfășurate două decenii mai târziu.

¹⁰ Câteva exemple de conferințe publice din această perioadă sunt cele susținute de conducăto-

rele mișcărilor femeilor în România la „Întrunirea femeilor române pentru revendicarea drepturilor civile și politice” din 4 martie 1923, la Teatrul „Regina Maria”, precum: dr. Elena Manicatide-Venert, Elena Meissner, Alexandrina Cantacuzino, publicate în volumul *Întrunirea femeilor române pentru revendicarea drepturilor civile și politice* (1923). București; Tipografia Culturală (fragmente reproduse în Mihăilescu, 2004, 127-137). Și la Institutul Social Român, condus de Dimitrie Gusti, a fost pusă în discuție egalizarea drepturilor femeilor cu ale bărbaților, prin conferința susținută de Calypso Botez, „Drepturile femeii în Constituția viitoare”, apărut ulterior în volumul *Noua Constituție a României. 23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român* (1923). București: Tipografia Culturală Națională, 76-87 (reprodus în Mihăilescu, 2004, 143-154). La Iași, Elena C. Meissner (1923) a publicat volumul *Dreptatea cauzei feministe. Asociația pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române*. Iași: Atelierele grafice „Lumina Moldovei”.

¹¹ Vezi și „Activitatea femeilor consiliere. Opera realizată”, 1933, 346-347; Manuilă, 1938, 34-35; Mihăilescu, 2006, 33-34.

¹² Pentru dezbateri despre maternitatea conștientă vezi, de exemplu, „Maternitatea conștientă” (1932), 296-297; Cohl, 1932, 303-304.

¹³ Vezi și broșura publicată de Frontul Feminin (1936), *Către toate femeile din România! Către toate organizațiile feminine – politice, profesionale, culturale etc. având ca țintă apărarea intereselor femeii și ridicarea ei politică, civilă, economică și culturală*.

Bibliografie

* * * (1938) *Enciclopedia României*, vol. I. București: Imprimeria Națională.

Bock, G. (2002) *Women in European History*. Oxford & Malden: Blackwell Publishers Ltd.

Bock, G. și James, S. (1992) *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*. London & New York: Routledge.

Bosch, M. (2004) History and Historiography of First-Wave Feminism in the Netherlands, 1860-1922, în P. Paletschek și B. Pietrow-Ennker, *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*. Stanford CA: Stanford University Press, 53-76.

Botez, C. (1923a) Drepturile femeii în Consti-

tuția viitoare, în *Noua Constituție a României. 23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român*. București: Tipografia Culturală Națională, 76-87.

Botez, C. (1923b) Mișcarea feministă. *Arhiva pentru știința și reforma socială*, IV, 2, 218-224.

Bucur, M. (1996) Între mituri, icoane și tăceri. Femeile române în primul război mondial, în M. Nicolaescu, *Cine suntem noi? Despre identitatea femeilor din România modernă*. București: Anima, 40-50.

Câncea, P. (1976) *Mișcarea pentru emanciparea femeii în România, 1848-1948*. București: Politică.

Cosma, G. (2002) *Femeile și politica în România. Evoluția dreptului de vot în perioada interbeli-*

că. Cluj: Presa Universitară Clujeană.

Cosma, G. și Țărău, V. (2002) *Condiția femeii în România în secolul XX. Studii de caz*. Cluj: Presa Universitară Clujeană.

Cheșchebec, R. (2006) Toward a Romanian Women's Movement. An Organizational History (1880s-1940), în E. Sauer, M. Lanzinger și E. Frysak, *Women's Movements. Networks and Debates in post-communist Countries in the 19th and 20th Centuries*. Köln: Böhlau Verlag, 439-455.

Cheșchebec, R. (2000) *The «Unholy Marriage» of Feminism with Nationalism in Interwar Romania. The Discourse of Princess Alexandrina Cantacuzino*. Lucrare prezentată la A patra conferință de cercetare feministă europeană *Body Gender Subjectivity. Crossing borders of disciplines and institutions*, Bologna, Italia, 28 sept.-1 oct. 2000. Disponibil la: <http://www.women.it/cyberarchive/files/cheschebec.htm>. Accesat în 5 ianuarie 2014.

Ciupală, A. (2003) *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea. Între public și privat*. București: Meridiane.

Fuchs, R. G. și Thompson, V. E. (2005) *Women in Nineteenth-Century Europe*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.

Georgescu, E. și Georgescu, T. (1975) *Mișcarea democratică și revoluționară a femeilor din România*. Craiova: Scrisul românesc.

Grimshaw, P. (2001) Reading the Silences: Suffrage Activists and Race in Nineteenth-Century Settlers Societies, în P. Grimshaw, K. Holmes și M. Lake, *Women's Rights and Human Rights - International Historical Perspectives*. London: Palgrave, 31-48.

Manuilă, V. (1938) Le Rôle de l'École Supérieure d'Assistance Sociale dans la mouvement d'assistance sociale roumaine, în *L'Assistance Sociale en Roumanie*, București: Imprimeria Națională, 7-76.

Meade, T. A. și Wiesner-Hanks, M. E. (2004) *A Companion to Gender History*. Malden & Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Mihăilescu, Ș. (2006) *Din istoria feminismului românesc. Studiu și antologie de texte (1929-1948)*. Iași: Polirom.

Mihăilescu, Ș. (2004) *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică.

Mihăilescu, Ș. (2002a) *Din istoria feminismului românesc. Antologie de texte (1938-1929)*. Iași: Polirom.

Mihăilescu, Ș. (2002b) Istoria feminismului politic românesc (1815-2000), în O. Dragomir și M. Miroiu, *Lexicon feminist*. Iași: Polirom, 198-227.

Mihăilescu, Ș. (2001) *Emanciparea femeii române. Antologie de texte: Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică.

Miroiu, M. (2004) *Drumul către autonomie. Teorii politice feministe*. Iași: Polirom.

Miroiu, M. și Bucur, M. (2002) *Patriarhat și emancipare în istoria gândirii politice românești*. Iași: Polirom.

Offen, K. (1988) Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 14, 1, 135-136.

Offen, K. (2000) *European Feminisms, 1700-1950: A Political History*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Offen, K. (2010) *Globalizing Feminisms, 1789-1945*. London & New York: Routledge.

Offen, K., Roach Pierson, R și Rendall, J. (1991) *Writing Women's History. International Perspectives*. Bloomington: Indiana University Press.

Paletschek, S. și Pietrow-Ennker, B. (2004) *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*. Stanford CA: Stanford University Press.

Rostás, Z. (2005) *Atelierul gustian. O abordare organizațională*. București: Tritonic.

Schibinger, L. (2001) Taxonomy for Human Beings, în G. Kirkup et al., *The Gendered Cyborg*, London & New York: Routledge, 11-37.

Simonton, D. (2006) *Routledge History of Women in Modern Europe*. Abingdon & New York: Routledge.

Smith, B. G. (2000) *Global Feminism after 1945*. London & New York: Routledge.

Văcărescu, T.-E. (2003) A Defense of the Late Nineteenth Century White Suffrage Activists of Australia, New Zealand and Colorado. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, II, 6, 73-88.

Văcărescu, T.-E. (2012) Din sursele de inspirație ale lui Dimitrie Gusti: Asociațiile femeilor și feministe ca (posibile) precursoare ale monografiilor și activităților de intervenție socială gustiene. *Revista Transilvania*, 9, 11-12, 14-25.

Winslow, B. (2004) Feminist Movements: Gender and Sexual Equality, în T. A. Meade și M. E. Wiesner-Hanks, *A Companion to Gender History*, Malden & Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 192-193.

Articole de presă, statute, broșuri

* * * [1934] (2004) Apel lansat de Comitetul de inițiativă pentru participarea la Congresul Mondial al Femeilor împotriva războiului și fascismului. *Cuvântul liber*, I, 35, 7 iulie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 360-361.

* * * [1936] (2004) Apel pentru pace. *Cuvântul liber*, III, 32, 13 iunie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 430-431.

* * * [1940] (2004) Asociația Cercurilor de Gospodine. Darea de seamă a activității societății: 3 aprilie 1920-31 martie 1940, în *Asociația Cercurilor de Gospodine, fost[ă] sub președinția de onoare a M.S. Regina Maria. Darea de seamă a activității Comitetului Central și filialelor sale de la 1920-1940*, București: Tipografia Curții Regale F. Göbl Fii S.A., fragmente reproduse în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 526-530.

* * * [1933] (2004) Conferința Uniunii noastre. *Femeia muncitoare. Buletinul Uniunii Femeilor Muncitoare din România*, III, 18, august, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 314-317.

* * * (1923) *Constituțiunea din 1923* publicată în *Monitorul Oficial*, 282, 29 martie.

* * * [1923] (2004) Cuvântarea Elenei Meissner, în *Întrunirea femeilor române pentru revendicarea drepturilor civile și politice*, București: Tipografia Culturală, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 130-134.

* * * [1934] (2004) De la Congresul Asociațiunii pentru E.C.P.R. ținut la București la 13 mai a.c. [1934]. Cuvântul d-nei Maria Baiulescu. *Ziarul nostru*, 6-7, iunie-iulie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 358-359.

* * * [1936] (2004) Frontul Feminin. *Către toate femeile din România! Către toate organizațiunile feminine – politice, profesionale, culturale etc. având ca țintă apărarea intereselor femeii și ridicarea ei politică, civilă, economică și culturală*. București: Atelierele „Adevărul” S.A., reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie*

de texte: Vol. II, 1919-1948. București: Ecumenică, 490-493.

* * * [1932] (2004) Legea dezrobirii noastre civile. *Ziarul nostru*, VI, 4, aprilie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 300-301.

* * * [1932] (2004) Maternitatea conștientă. *Femeia muncitoare. Buletinul Uniunii Femeilor Muncitoare din România*, II, 12, aprilie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 296-297.

* * * [1932] (2004) Moțiune. *Ziarul nostru*, VI, 2, februarie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 292.

* * * [1926] (2001) Primii ani de organizație și creștere a Reuniunii [Femeilor Române din Brașov] (1850-1855). *Carpați*, VI, 339, 8 septembrie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 55-56.

* * * [1917] (2001) [Petiția femeilor române din 16 iunie 1917 către Senatul României]. *Dezbaterile Senatului*, sesiunea ordinară 1916-1917, ședința din 16 iunie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 498-499.

* * * [1913] (2001) Societatea «Drepturile femeii». *Drepturile femeii*, II, iunie, iulie, august, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 431-434.

* * * [1918] (2001) Statutele Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române. *Asociația pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române. Statutele și programul*. Iași: Tipografia Dacia, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 509-513.

* * * [1894] (2001) *Statutele Ligii Femeilor din România*. Iași: Tipografia Evenimentul, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 271-277.

* * * [1886] (2001) *Statutele Societății femeilor sărace din București „Salvatorul”, fondată în anul 1886 de N. Petrescu, funcționar public Buc.* București: Tipografia Academiei Române, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 225-235.

*** [1922] (2004) Statutul Consiliului Național al Femeilor Române. *Statutul Consiliului Național al Femeilor Române*, București: Tipografia Curții Regale F. Göbl fii, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 121.

*** [1891] (2001) Un membru, Reuniunea femeilor române din Blaj. *Familia*, XXVII, 7, 17 februarie-1 martie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 250-251.

*** [1931] (2004) Uniunea Femeilor muncitoare. Scopul nostru. *Femeia muncitoare*, 1, mai, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 280-281.

Arbore, Ecaterina, Dr. [1913] (2001) Cum s-a înființat și ce a făcut Asociația femeilor române «Sprîjinul». *Unirea femeilor române*, V, 11-12, noiembrie-decembrie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 435-437.

Barițiu, G. [1837] (2001) Ce am făcut noi până acum și ce facem astăzi pentru creșterea fiicelor noastre?. *Gazeta Transilvaniei*, XVI, 15, 21 februarie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 54.

Cocca (Chrisoscoleu), S. [1859] (2001) Către damele române. 11 mai, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 60-62.

Cohl, S. [1932] (2004) Femeia nu e fabrică de copii. Maternitatea conștientă. *Femeia muncitoare. Buletinul Uniunii Femeilor Muncitoare din România*, II, 16, decembrie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 303-304.

Dunca-Schiau, C. [1863] (2001) Fiicele poporului. Proiect prezentat Domnitorului [Al. Ioan Cuza] și Camerei [Deputaților] asupra educațiunii populare a fetelor în România. Adresă către Domnitor și Cameră. *Amicul familiei*, I, 2-14, 1-15 aprilie, 1-15 mai, 1-15 iunie, 1-15 iulie, 1-15 august, 1-15 septembrie, 1 octombrie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 65-77.

E., C. [1920] (2001) Un pas spre progres. *Dacia*, 14 martie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 111.

Emilian, C. [1893] (2001) Femeia în trecut și femeia în prezent. *Rândunica*, I, 2, februarie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 260-262.

Emilian, C. [1887] (2001) O cugetare asupra soartei femeii. *Familia*, 23, 7-9 iunie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 242-245.

Fulmen, [1930] (2004) Marea întrunire feministă de la Fundația Carol I. Asistența – Discursurile (Discursul d-nei Calypso Botez). *Dimineața*, 8 ianuarie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 244-246.

Marcovici, V. M. [1932] (2004) Primăresele și consilierile comunale ale României. *Almanahul Ziarelor Adevărul și Dimineața*, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 307-309.

Mureșianu, A. A. [1926] (2001) Cea dintâi însoțire femeiască a neamului nostru: «Societatea femeilor române din Buda» din anul 1815. *Carpați*, VI, 339, 8 septembrie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 23-24.

Negruzzi, E. [1940] (2004) Conseil National des Femmes Roumaine. Section de la législation. *Bulletin du Conseil National des Femmes Roumaines, 1929-1938*. București: Tipografia „Casa Femeii”, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 275-277.

Nicolau, M. [1853] (2002) Adunația Femeilor Române [din Brașov] care pășiră la înființarea Reuniunii și la adoptarea statutelor sale, în *Compt public al Fondului Reuniunii Femeilor Române spre ajutorul creșterii fetițelor orfane și actele acesteia*, Brașov, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Din istoria feminismului românesc. Antologie de texte (1838-1929)*. Iași: Polirom, 60-64.

Olinescu, D. O. [1891] (2001) Societatea doamnelor române din Bucovina. *Familia*, XXVII, 5, 3-15 februarie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 249-250.

Olteanu, Z. [1936] (2004) Către femei. *Cuvântul liber*, III, 18, 7 martie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Studiu și antologie de texte: Vol. II, 1919-1948*. București: Ecumenică, 410-413.

Pop Hossu Longin, E. [1932] (2001) Reuniunea femeilor române din județul Hunedoara, în *Amintiri. 1880-1930*. Cluj: Tipografia G. Barițiu, fragment reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 223-225.

Reuss-Ianculescu, E. de [1912] (2001) Drepturile femeii. *Drepturile femeii*, I, 7, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 403.

Rădulescu, I. H. [1837] (2002) Femeile sau cugetul acestei foi. *Curier de ambe sexe*, 2, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Din istoria feminismului românesc. Antologie de texte (1838-1929)*. Iași: Polirom, 55-59.

Sevastos, E. D. O. [1893] (2001) Prefață. *Rândunica*, I, 1, ianuarie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 258-260.

Stratilescu, E. [1910] (2001) Societatea Ortodoxă a Femeilor Române. *Unirea femeilor române*, II, 4, decembrie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 384-386.

Stratilescu, E. [1915] (2001) Procesul doamnei Ella Negruzzi la casație (I și II). *Unirea femeilor române*, VII, 3-4 și 5 martie și mai, reproduse în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 474-479.

Styx [1912] (2001) Întrunirea soc. «Emanciparea femeii». *Drepturile femeii*, I, 10, decembrie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 409.

Suciu-Paguba, H. [1891] (2001) Reuniunea femeilor române din Arad. Adunarea generală. Școala de fete. *Familia*, XXVII, 21, 26 mai-7 iunie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 251-253.

Xenopol, A. [1896] (2001) Drepturile femeii. *Dochia*, I, 3, iulie, reprodus în Ș. Mihăilescu, *Emanciparea femeii române. Antologie de texte. Vol. I, 1815-1918*. București: Ecumenică, 295-297.